

नेपाल सरकार
भूकम्प आवास पुर्ननिर्माण आयोजना

वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन ढाँचा (ESMF)

मस्यौदा (Draft)

फेब्रुअरी, २०१६

कार्यकारी सारांश

वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन ढाँचा

भूकम्प आवास पुनर्निर्माण आयोजना (EHRP) का लागि वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन ढाँचा (Framework) ले नेपाल सरकारका कानून तथा नियमहरू र विश्व बैंकको सुरक्षण (safeguards) नीतिमा आधारित भएर आयोजनाले वातावरण तथा समाजमा पार्ने असरहरूलाई सम्बोधन गर्ने सिद्धान्त र प्रक्रियाहरूको व्याख्या गर्दछ ।

आयोजना

यो आयोजनाले मुख्य रूपमामा सबै खालका जोखिमको सामना गर्न सक्ने घरहरूको निर्माण (multi-hazard resistant core housing units) का साथै भूकम्पबाट प्रभावित घरहरूको पुनर्स्थापना गर्ने र सरकारलाई विपद्सँग जुम्ने क्षमतामा अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य राखेको छ । पहिलो भाग (Component 1) सुधारिएको आवास पुनर्निर्माणले घर धनी आफैले आवास पुनर्निर्माण गर्ने कार्यक्रमलाई सहयोग गर्ने छ जसबाट पहिल्यै निर्धारित लक्ष्यहरूको सन्तोषपूर्ण प्राप्ति र मापदण्ड पालना गरेको देखिएमा लगभग ८३ हजार घर निर्माणका लागि प्रतिघरधुरी दुई हजार अमेरिकी डलर बराबरको आवास अनुदान किस्ताबन्दीमा उपलब्ध गराइने छ । दोस्रो भागले (Component 2) ले विपद्बाट आइपर्ने जोखिम व्यवस्थापन प्रणालीले संसारका उदाहरणीय कामहरूको जस्तै नेपाल सरकारलाई विपद्का अवस्थामा जोखिम कम गर्ने, तयारी तथा विपद्का बेलामा पर्ने र गर्न सकिने कामको थिति बसाउन मद्दत गर्नेछ । तेस्रो भाग (Component 3) ले आयोजना व्यवस्थापन इकाइ (PMU), आयोजना कार्यान्वयन इकाइ (PIUs) र जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइहरू (DL-PIUs) को स्थापना र सञ्चालनका लागि लगानी गर्ने विषयलाई समेटेको छ । चौथो भाग (Component 4) मा विपद्को बेलामा गरिने तात्कालिक कामहरूका बारेमा उल्लेख गरिएकोछ ।

वातावरणीय र सामाजिक आर्थिक अवस्था र सो सम्बन्धी अन्य विषयहरू

सामाजिक-आर्थिक अवस्था : अति प्रभावित १४ जिल्लाको कुल जनसङ्ख्या ५३ लाख ६८ हजार ५ सय १३ छ । यसमा आधा भन्दा बढी अर्थात् ५०.५ प्रतिशत महिला छन् । सो क्षेत्रमा करिब ४० प्रतिशत आदिवासी जनजातिहरू रहेका छन् भने १६.३ प्रतिशतमा दलित लगायत अरु सिमान्तकृत वर्गका पर्दछन् । २७ प्रतिशत घरमूली महिला छन् (female headed household) । २०११ को जनगणनाका अनुसार २२.९ प्रतिशत घरधनीको खेतीयोग्य जमिन छैन । १०.४ प्रतिशतको आफ्नो घर छैन र ३ प्रतिशतको कुनै किसिमको जमिन नै छैन । यस क्षेत्रको धेरै भागमा बसोबास गर्ने मानिसहरू गरिबीका रेखामुनि छन् र उपयुक्त खानाको अभावमा कुपोषणको शिकार भई रहेका छन् ।

वातावरणीय आधारशीला : भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरू प्राय सबै पहाडी भेगमा रहेका छन् । यी क्षेत्रको भूवनोट साधारणतया कमजोर छ र भूक्षयको जोखिममा रहेको छ । ग्रामीण समुदायका लागि खानेपानी तथा सिंचाइको स्रोत यहाँ रहेका खोलानाला, मुहानहरू र सिमसार हुन् । वर्षायाममा यहाँका खोलानालामा बाढी आउनु सामान्य हुने गरेकोछ र यस भेगका तीनवटा हिमताल सम्भावित बाढीका लागि (Glacial Lake Outburst Flood GLOF) जोखिमयुक्त छन् भनी पहिचान भएको छ । यहाँ

अवस्थित पाँच संरक्षित क्षेत्र वरिपरि मानिसको बसोबास रहदै आएको छ। संरक्षण क्षेत्र, यहाँको समुदाय र सरकारद्वारा व्यवस्थापन गरिएका वनले लोपोन्मुख जाति समेत गरेर असङ्ख्य प्रजाति, पर्यावरण प्रणाली र स्थानीय समुदायको निर्वाहलाई आश्रय दिदै आएका छन्। यसका साथै, स्थानीय स्तरमा विशेष महत्व बोकेका सांस्कृतिक सम्पदाहरू पनि आयोजना क्षेत्रभित्र छरिएर रहेका छन्।

सामाजिक जोखिम/असर : यस आयोजनाबाट मुल रूपमा सकारात्मक उपलब्धी हुने आशा गरिएको छ। तरपनि, केही सम्भावित जोखिमहरू यस प्रकार हुनसक्छन् : भूकम्पले प्रभावित घरका मानिसहरूको पुर्नवास; भूमिहीन/जोखिममा रहेका समुदायलाई सहयोगको प्रावधानको अभाव; आवासका लागि अनुदानबारे चेतनाको कमी; अनुदान पाइने योग्यताको मापदण्डका आधारमा बहिष्करण र अपूर्ण छलफल। यी नकारात्मक असरहरूलाई सम्बोधन गर्न निम्न तरिकाहरू अपनाइने छ – पहिला भएकै स्थानमा घर बनाउन प्राथमिकता दिने ; सरकारको पुनर्वास योजना अर्न्तगत भूमिहीनलाई सहयोग गर्ने; सांस्कृतिक रूपमा संवेदनशील एवम् प्रभावकारी छलफल गर्ने रणनीति लिने; गुनासो संबोधन संयन्त्र तयार गर्ने (GRM) र जोखिममा रहेका समूह तथा महिलाहरूलाई आयोजनाबाट अधिकतम लाभका निम्ति विशेष उपायहरू अवलम्बन गर्ने (उदाहरणका लागि निर्माणका बेला विशेष सहयोग गर्ने, तालिममा प्राथमिकता दिने आदि)।

वातावरणीय असर : यो आयोजनाको उद्देश्य भूकम्प प्रतिरोधी घरको निर्माण, सफासुगघर र गुम्बिने खालका नभइ हावा खेल्न सक्ने खुला खालका घरको प्रबन्ध गर्ने र घर तथा समुदाय/बस्तीमा नै राम्रा वातावरणीय दृष्टिले सकारात्मक प्रभाव पार्ने कामहरूलाई अगाडि बढाउने व्यवहारहरूको प्रवर्द्धन गर्नु हो। यस आयोजनाबाट केही नकारात्मक असरहरू पनि पर्न सक्छन् तर ती कुनै क्षेत्र विशेषमा मात्र पर्ने र मध्यम खालका हुने अनुमान गरिएको छ। जस्तै– आवास निर्माणमा काठ प्रयोग हुने भएकाले त्यसको माग बढ्दा वनजङ्गलमा दबाव पर्ने; निर्वाह चलाउन र आयआर्जनका लागि दाउरा बाहेकका वनका अरु खालका रुख बिरुवा पनि काटिने मासिने क्रममा वृद्धि हुने र संरक्षण क्षेत्र भित्र पनि अतिक्रमणको सम्भावना रहन सक्छ। ढुङ्गा उत्खनन, पानी ढलको प्रबन्धमा परिवर्तन, आदि जस्ता क्रियाकलापले पहिरो र भूक्षयको जोखिम बढेर जाने हुन सक्छ। यी असरहरूलाई सम्बोधन गर्न यो आयोजनाले निम्न कार्य गर्नेछ : ढलिसकेका रुख, मुढा र भत्किएका घरहरूबाट निस्किएका काठ, ढुङ्गा, माटो, आदिको पुनः प्रयोग तथा वृक्षारोपण; सामुदायिक वन, नविकरणीय ऊर्जा (renewable energy) जस्ता राम्रा उपायहरू बस्तीमा भित्र्याउने; ढुङ्गाखानीका लागि सुरक्षित स्थानको पहिचान; बालुवा/रोडा/माटोको योग्य (जान्ने) व्यक्तिहरूद्वारा उत्खनन; निर्माण सामग्रीहरूको सुरक्षित भण्डारण; भग्नावशेषको उचित व्यवस्थापन; फोहोर तथा खतरापूर्ण सामग्रीहरूको सुरक्षित संकलन र व्यवस्थापन; धूलो नियन्त्रण तथा फोहोर व्यवस्थापनका उपाय; र यी वातावरणीय उपायहरूसम्बन्धी तालिम आयोजना गर्ने आदि। यसबाहेक, आयोजनाले निर्माण सामग्री सुरक्षित रूपमा प्रयोग गर्ने र कार्यक्षेत्रमा अपनाउनुपर्ने सतर्कता बारे तालिम र चेतना पनि जगाउने काम पनि गर्नेछ।

वातावरणीय र सामाजिक बिषयबारे नीतिगत ढाँचा

आयोजनामा लागू हुने नेपाल सरकारका नीति तथा नियमहरू:

१. जग्गा अधिकरण, क्षतिपूर्ति र पुर्नवास नियम;
२. आदिवासी/जनजाति र अन्य पिछडिएका समुदायहरूसँग सम्बन्धित कानून;

३. सुशासन, सामाजिक जवाफदेहिता र संचार तथा छलफल प्रबर्द्धन गर्ने निर्देशिका;
४. वातावरणीय संरक्षण, प्राकृतिक विपद् व्यवस्थापन र वनजङ्गल तथा वन्यजन्तु संरक्षण सम्बन्धी ऐन कानून तथा निर्देशिकाहरू

यस आयोजनामा लागू हुने विश्व बैंकका नीतिहरू यसप्रकार छन् : OP/BP 4.01 वातावरणीय मूल्याङ्कन, OP/BP 4.04 प्राकृतिक वासस्थान, OP/BP 4.36 वनजंगल, OP/BP 4.11 भौतिक सांस्कृतिक स्रोतसाधन (PCR), OP/BP 4.12 अनिच्छित पुर्नवास, र OP/BP 4.10 आदिवासी/जनजाति । नेपाल सरकारका ऐन, नियमहरू र विश्व बैंकको सञ्चालन नीति मिलाएर पूर्ण नियमन ढाँचा (खाका) निर्माण गरिएको छ । जसका आधारमा आयोजनाको तयारी, कार्यान्वयन र अनुगमनमा सामाजिक तथा वातावरण संबन्धी प्रक्रियाहरूको व्याख्या गरिएको छ ।

वातावरण र सामाजिक संरक्षणका सवालहरूको सम्बोधन

यस आयोजनासँग सम्बन्धित वातावरणय र सामाजिक सुरक्षणका सवालहरूलाई सम्बोधन गर्न निम्न छ वटा चरण अपनाइने छ ।

चरण १	बस्ती स्तरको छनौट जाँच : सम्भावित वातावरणीय र सामाजिक सवालका पहिचान गर्न, जग्गा अधिकर/अनिच्छित पुनर्वासको आवश्यकता भए/नभएको औँल्याउन, कुनै विशेष जाँच वा सुरक्षा सम्बन्धि दस्तावेजको आवश्यकता बुझ्न र सरोकारवाला अख्तियारप्राप्त संस्थासँग केही अनुमति आवश्यकता भए/नभएको पहिचान गर्न
चरण २	बस्ती स्तरको वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजनाको (ESMP) तयारी : ESMP ले बस्ती स्तरमा रहेका वातावरणीय र सामाजिक विशेषता, तिनीहरूको स्थिति, महत्व र संवेदनशीलता एवं (क) बस्ती स्तर, र (ख) आवास स्थलमा भएका सम्भावित असरहरूको पहिचान गर्नु हो । त्यसैगरी, अझै राम्रो बनाउन ("Build back better") का अवसरलाई पनि समावेश गरी कुनै घर वा बस्तीलाई सुहाउने किसिमका अनुकूल जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरू भएका राम्रा कामको विवरण तयार पारिनेछ । आवश्यक परेमा, पुर्नवास कार्ययोजना र जोखिममा रहेको समुदायका लागि विकास योजना पनि तयार गरिने छ ।
चरण ३	लक्षित वर्गसँग अनुदान सम्बन्धी सम्झौतामा न्यूनतम वातावरणीय/सामाजिक आवश्यकताहरू स्पष्ट उल्लेख गर्ने न्यूनतम मापदण्ड देहाय अनुसार रहनेछन् : भूकम्प प्रतिरोधी घर; लक्षित वर्गको बैंकमा पहुँच; सरसफाइ/शौचालयका सुविधामा पहुँच र घरभित्रको प्रदूषण घटाउन ICS (घरभित्र bio-mass प्रयोग गरिएको भए) तथा खतरापूर्ण क्षेत्र (जस्तै बाढी, पहिरो गइरहने क्षेत्र) मा आवास निर्माण नगर्ने ।
चरण ४	बस्ती स्तरीय ESMP हरू र घरधुरी स्तरको विवरणको छनौट जाँच र प्रष्टिकरण : जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइ (DL-PIU) ले साभेदार संस्था (PO)/सल्लाहकारहरूको सहायतामा छनौट जाँच को सूची (screening checklist) र ESMP तयार गरेर जिल्ला विकास समितिमा स्वीकृतिको लागि पेस गर्नेछन् । सबै बस्ती वा उपआयोजनाको छनौट जाँचको सारांश र ESMP केन्द्रिय आयोजना कार्यान्वयन इकाइमा

	पठाइनेछ, जसलाई केही आधार तयार गरी पुनः समीक्षा गर्न सकिनेछ। पुनर्वास कार्ययोजना र वातावरणीय असर जाँच र IEE को समीक्षा र स्वीकृती विश्व बैंक र केन्द्रिय आयोजना इकाइले गर्नेछन्।
चरण ५	छलफल, सचेतना वृद्धि तथा सूचना प्रवाह : आयोजना अवधिभर यसबारे छलफलहरू भइरहनेछन्। सचेतनामूलक कार्यक्रम र संचार कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने संस्था, सहायक वा साभेदार संस्था, स्थानीय सरकारी कर्मचारीहरू तथा लक्षित वर्ग विशेषतः जोखिममा रहेका वर्गहरू लगायतका सरोकारवालाहरूलाई लक्षित गरि यो कार्यक्रम अगाडि बढाइने छ।
चरण ६	कार्यान्वयन तथा अनुगमन : DL-PIU हरू आफ्ना क्षेत्रमा भएका ESMP हरूको सुपरिवेक्षण र अनुगमनका लागि जिम्मेवार हुनेछन्। SA/PO र घुम्ती समूहहरूले सामाजिक र वातावरणीय कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन र अनुगमनमा सहयोग गर्नेछन्। कुनै किस्ता प्रमाणीकरण गर्नु अगाडि, कुनै स्वतन्त्र अनुगमनकर्ताले घुम्ती समूहबाट घरको वातावरणीय र एवम् सामाजिक अवस्था अनूकूल रहेको प्रतिवेदन प्राप्त गर्नु पर्नेछ।

छलफल तथा सूचना प्रवाह

ESMF तयार गर्दा केन्द्रिय र जिल्ला स्तरीय छलफलहरू चलाइएका थिए। यी छलफलबाट प्राप्त सल्लाह तथा सुझावका आधारमा परिमार्जन गरी यसलाई तयार पारिएको छ। थप छलफल, परिक्षण र ESMP को तयारी, घर बनाउने ठाउँको छनौट, घरको प्रारूप तथा आयोजनाको कार्यान्वयनका बेलामा पनि गरिनेछ। यी सबै छलफलमा आएका कुरालाई लिखित रूपमा राखिनेछ। कम्तिमा पनि खुलाउनै पर्ने सूचनाहरूमा आवास अनुदानका लागि आवश्यक योग्यता; लाभान्वित हुन योग्य हुनेहरूको सूची; अनुदान भुक्तानी प्राप्त गर्ने मापदण्ड (वातावरणीय र सामाजिक आवश्यकताहरू सहितको); घरको नमुना र प्रारूप; नमूना योग्य कामहरू र अझै राम्रो निर्माण गर्ने अवसर, गुनासो सम्बोधन संयन्त्र (GRM) बारे सूचना र आयोजनासँग सम्बन्धित अन्य सूचना पर्दछन्। सूचना प्रवाह गर्ने माध्यमहरू फरकफरक हुन सक्छन् तर यस्ता जानकारीहरू सांस्कृतिक रूपमा संवेदनशील, प्रयोगकर्ताका लागि अनूकूल र बुझ्न सहज र सार्वजनिक स्थलमा राखिनेछ।

गुनासो सम्बोधन

ESMF का लागि गुनासो सुन्ने निकायले सम्पूर्ण आयोजनाका लागि बनाइएको संयन्त्र सरह नै काम गर्नेछ। गुनासो वा उजुर मौखिक वा लिखित रूपमा, फोन वा एस्.एम्.एस्.द्वारा DL-PIU, PO वा गाविसमा दिन सकिनेछ। सबै गुनासाहरूलाई गाविस सचिव वा गाविसबाट तोकिएका कर्मचारीले हेर्ने छन्। प्राप्त उजुर वा गुनासाहरू मध्ये कतिपयलाई स्थानीय स्तरमा सुल्झाउने श्रेणीमा राखिन्छ र कतिपय जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइमा पठाइनेछ। जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइले जिल्ला स्तरमा रहेका जिम्मेवार निकायहरूलाई गुनासो पठाउने र त्यहाँबाट पनि नसुल्झिए उच्च स्तरीय समिति समक्ष पठाउनेछ। जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइले गुनासो दिएका व्यक्तिहरूलाई गुनासो सुनुवाइको प्रगति बारे जानकारी गराउनेछन्। MIS मा पनि यसको जानकारी अध्यावधि गरि Entry गरिनेछ। गर्ने छन्। यतिमात्र होइन गुनासो लिएर वा उजुर

दिएका मानिस अदालतमा र विश्व बैंकको गुनासो सुन्ने निकायमा (GRS) समेत पुग्न सक्नेछन् ।

आयोजना कार्यान्वयनको प्रबन्ध

सामाजिक र वातावरणीय व्यवस्थापन लगायतका आयोजना कार्यान्वयनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी, आयोजना अनुगमन इकाइका काम कारवाही नेपाल सरकारको निर्देशन अनुसार हुनेछन् । केन्द्रिय स्तरको आयोजना कार्यान्वयन इकाइमा वातावरणीय तथा सामाजिक आवश्यकता पूरा होस् भन्ने ध्येयले यस सम्बन्धी विज्ञहरूलाई पनि समावेश गरिनेछ । जिल्ला स्तरमा, सबै आयोजना कार्यान्वयन इकाइमा एक जना वातावरणीय र समाजशास्त्री रहनेछन् जसले सुरक्षण व्यवस्थापन योजनाको परिक्षण, कार्यान्वयनको तयारी तथा अनुगमन गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी लिनेछन् । आयोजना अन्तर्गत निर्माणका काम हुँदा र सुरक्षण सहयोगका लागि, लक्षित वर्गहरूका लागि घुम्ती समूह उपलब्ध गराइनेछ ।

अनुगमन

घुम्ती समूहको सामाजिक परिचालक र वातावरणीय अधिकृतले सुपरीवेक्षण र अनुगमन प्रतिवेदन जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइमा पेश गर्ने छन् । यो इकाइको संरक्षण समूहले PO/SA को सहायताबाट आवधिक (मासिक) रूपमा स्थलगत अनुगमन गर्नेछन् र अनुगमन प्रतिवेदन जिल्ला विकास समितिमा पेश गर्नेछन् । एकिकृत पारिएको त्रैमासिक वातावरणीय तथा सामाजिक अनुगमन प्रतिवेदन केन्द्रिय आयोजना कार्यान्वयन इकाइलाई पेश गरिनेछ जुन विश्व बैंकलाई पनि उपलब्ध गराइनेछ । केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइका वातावरणीय तथा सामाजिक विज्ञहरू ESMF सँगको सम्पूर्ण मापदण्ड परिपालन (compliance)का लागि जिम्मेवार हुनेछन् । आयोजना अनुगमन इकाइद्वारा खटाइएको तेस्रो पक्षले वातावरणीय र सामाजिक परिपालनाको अनुगमन शुरुमा पटक हरेक छ महिनामा र पछि वार्षिक रूपमा गर्नेछन् ।

क्षमता अभिवृद्धि

आयोजना कार्यान्वयनको विभिन्न तहमा क्षमता अभिवृद्धि आवश्यक पर्नेछ । आयोजनाले आवश्यकताका आधारमा वातावरणीय र सामाजिकविज्ञहरू नियुक्त गर्ने लगायत कम्तीमा यी कर्मचारीहरू नियुक्त गर्नेछ : (क) केन्द्रिय आयोजना कार्यान्वयन इकाइमा वरिष्ठ सामाजिक सुरक्षा विज्ञ र वातावरण विज्ञ, (ख) जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइमा सामाजिक सुरक्षा विज्ञ र वातावरण विज्ञ र (ग) घुम्ति समूहका साथमा सामाजिक परिचालक र वातावरणीय अधिकृत वा परिचालक । अझै, कार्यान्वयनकर्ता र लक्षित वर्गका लागि योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनका लागि के के गर्ने हो सो सम्बन्धी संयन्त्र र निर्देशिकाहरूको एउटा सेट तयार गरिनेछ । तालिमका बेलामा प्राविधिक कर्मचारीहरूको सहयोग लिएर यसको प्रयोग गरिनेछ । केन्द्रिय आयोजना कार्यान्वयन इकाइले जिल्ला आयोजना कार्यान्वयन इकाइसँग छलफल गरेर आफ्ना वार्षिक कार्ययोजना भित्र वातावरण तथा सामाजिक तालिम, अभिमुखीकरण र सचेतनामूलक कार्यक्रमबारे योजना तयार गर्नेछन् । सामाजिक तथा वातावरणीय सुरक्षा र आवश्यकताहरू (न्यूनतम मापदण्ड र नमूना योग्य कामहरू) सब-इन्जिनियर असिस्टेन्ट, सब-इन्जिनियर सिकर्मी, डकर्मी र आयोजनाबाट लाभान्वित हुने वर्गलाई दिइने तालिमहरूका महत्वपूर्ण भाग हुनेछन् ।

EMSF को कार्यान्वयनका लागि बजेट

बजेट शीर्षक	रकम/स्रोत
कर्मचारी (वातावरणीय र सामाजिक विज्ञ)	आयोजनालाई चाहिने सम्पूर्ण मानव संसाधनको भाग
घरधुरी स्तरमा न्यूनीकरणका उपायहरू र राम्रा व्यवहारहरू	आवासीय सम्झौताको भाग
बस्ती/समुदाय स्तरीय न्यूनीकरणका लागि उप आयोजनाको कार्यान्वयन	नेरु १० करोड (आयोजनाको लागतको ०.५%)
अनुगमन (केन्द्रिय PIU, DL-PIU, घुम्ती समूह, विज्ञ/सल्लाहकार)	आयोजनाको सम्पूर्ण अनुगमन लागतको भाग
बाह्य अनुगमन	नेरु ७० लाख
तलिम, सचेतना मूलक कार्यक्रमहरू	नेरु ७० लाख (आयोजनाको सम्पूर्ण तालिम लागतमा थप)

विषयसूची

१. परिचय र उद्देश्य

१. यो दस्तावेजले नेपालमा भूकम्प आवास पुर्ननिर्माण आयोजनाका लागि वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापनको ढाँचा (ESMF) प्रस्तुत गरेको छ। यसको उद्देश्य भनेको आयोजनाको योजना र कार्यान्वयन प्रक्रियामा वातावरण र सामाजिक पक्षहरूमा ध्यान पुऱ्याइयोस् भन्ने ध्येयले आयोजना तर्जुमा, योजना, कार्यान्वयन तथा अनुगमनका बेलामा प्रयोग गर्न सकिने व्यावहारिक साधनका रूपमा मद्दत पुऱ्याउनु हो। अझै, यसले आयोजनामा आउन सक्ने नकारात्मक वातावरणीय र सामाजिक असरहरूलाई न्यूनीकरण गर्न अपनाउनुपर्ने सिद्धान्त र दृष्टिकोण पनि व्याख्या गरेको छ। यो दस्तावेजको प्रमुख उद्देश्य भनेको आयोजनाले गरेका कार्यक्रमहरूबाट वातावरणीय र सामाजिक असरहरू हुन नदिनु वा कम गर्नु हो। तर असर हुने भए, यी असरहरूलाई पहिचान गरेर नेपालको नियम कानून र विश्व बैंकको संरक्षण नीतिलाई मध्यनजर गरेर आवश्यक न्यूनीकरणका उपायहरू विकास र कार्यान्वयन गर्नु पनि यो दस्तावेजको उद्देश्य हो। ESMFले आयोजना, यसका वातावरणीय र सामाजिक परिवेश, सामाजिक र वातावरणीय जोखिम र यसका न्यूनीकरणका उपायहरू, संस्थागत प्रबन्ध, अनुगमनका सूचक र नेपालको नियम कानून र विश्व बैंकको संरक्षण नीतिका आधारमा आयोजनाका क्रियाकलापहरूको सम्भावित नकारात्मक वातावरणीय र सामाजिक असर न्यूनीकरण र सकारात्मक असरलाई प्रोत्साहन र प्रवर्द्धन गर्न क्षमता अभिवृद्धि तथा तालिमका बारे जानकारी दिन्छ।
२. ESMF आवश्यकता अनुरूपको परिमार्जन गर्न सकिने एक "चलायमान (परिवर्तित) दस्तावेज" (live document) हुनेछ। कुनै अनपेक्षित अवस्था आएमा वा आयोजनाको प्रारूपमा केही परिवर्तन भए त्यसको लेखाजोखा गरेर उपयुक्त व्यवस्थापन वा न्यूनीकरणका उपायहरूलाई ESMF मा परिमार्जन गरेर समावेश गरिनेछ। देशको कानून, नियम वा संस्थागत शासनमा केही परिवर्तन भएमा पनि उपयुक्त परिमार्जन गरिनेछ। परिमार्जन गर्दा विश्व बैंक र नेपाल सरकारको आपसी समझदारीमा गरिनेछ।

२. आयोजनाको विवरण

२.१ आयोजनाको पृष्ठभूमि

३. बैशाख १२, २०७२ मा मध्य नेपालमा ७.६ रेक्टर स्केलको कम गहिराइमा गएको भूकम्पले धेरै विनास गरेको थियो। भूकम्प र त्यसपछि गएका अनगिन्ती पराकम्पनहरूले नौ हजार भन्दा बढी मानिसको मृत्यु र करिब २५ हजार मानिसलाई घाइते बनाएको थियो। तीन हजार भन्दा बढी सार्वजनिक भवन लगायत ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक धरोहरहरूमा क्षति पुगेको थियो। अझै, भूकम्पले अत्यावश्यक सेवा प्रदायकहरूमा पनि क्षति पुऱ्याएको थियो भने संचार र विद्युतका पूर्वाधारहरू पनि अवरुद्ध बनाएको थियो। कम्पनको तीव्रता र कतिपय जिल्लाका ग्रामिण क्षेत्रहरूमा भएको यसको गहिरो असरले आउदा केही हप्ता र महिनाहरूमा विशेषत पहिरो तथा हिमपहिरोका कारण यो सङ्ख्या अझै बढेर जाने देखिन्छ।
४. नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगको आग्रहमा विश्व बैंक, संयुक्त राष्ट्र संघ विकास कार्यक्रम (UNDP) र यूरोपेली संघ (EU) ले मे १५ देखि जुन १५, २०१५ सम्म भूकम्पको असर मापन गर्न विपदपछिको आवश्यकता परीक्षण (PDNA) गरेका थिए। PDNA बमोजिम सरकारले २०७२/७३

आर्थिक वर्षको बजेट तर्जुमा गरेको र दाता सम्मेलन पनि सम्पन्न गरेको थियो ।

५. जुन १५ मा सकिएको PDNAले भूकम्पको असरले कुल ७ खर्ब डलर बराबरको क्षति भएको र पुर्ननिर्माणका लागि ६.७ बिलियन डलर आवश्यक हुने ठहर गयो । भूकम्पका कारण विशेषतः ग्रामीण भेगका गरिब जनताहरूको माटो र इँटा वा माटो र ढुंगाका परम्परागत शैलीका ४ लाख ९० हजार घरहरू क्षति भएको र अरु २ लाख ६५ हजार घरहरू पनि अस्थायी रूपमा बस्न योग्य नभएको पाइयो । PDNAले पहिचान गरेको सबैभन्दा ठूलो र एकमात्र आवश्यकता भनेको आवास र मानवबस्ती नै थियो । यसका लागि ३.२७ बिलियन डलर (कुल आवश्यकताको आधा) आवश्यक थियो । PDNAले निकालेको निष्कर्षको आधारमा विश्व बैंकलगायत अरु विकासका साभेदारहरू नेपाललाई विपद्बाट उठ्नका लागि र भविष्यको जोखिम न्यूनीकरणका लागि सहायता गर्न सहमत भएका थिए ।

२.२ आयोजनाको विवरण

६. यो आयोजनाको मुख्य उद्देश्य भनेको लक्षित क्षेत्रहरूमा प्रभावित घरहरूलाई सबै प्रकारका जोखिमबाट जोगिन सक्ने प्रतिरोधात्मक आवास इकाइ बनाउने र सरकारको दीर्घकालीन रूपमा विपदसँग जुध्ने क्षमता सुधार्ने हो । यो आयोजनाका प्रत्यक्ष लाभ प्राप्त गर्ने करिब ८३ हजार घरधुरीले बहुजोखिम प्रतिरोधात्मक घर पुर्ननिर्माण गर्न अनुदान र प्राविधिक सहयोग प्राप्त गर्नेछन् । यस आयोजनाले सरकारको सम्पूर्ण पुर्ननिर्माण कार्यक्रमको विकासका लागि पनि कार्य सञ्चालनका तरिकाहरूबारे छलफल र आवश्यक सहयोग गर्नेछ । यसले आवास पुर्ननिर्माणका लागि योग्य लाभ गरि अनुमानित करिब ४ लाख ९० हजार घरधुरी लाभान्वित हुनेछन् । यो आयोजनाका चार भागहरू छन् जसलाई तल व्याख्या गरिएको छ ।

भाग १ : सुधारिएको आवास पुननिर्माण – १८५ मिलियन डलर

७. यस भागले देहायका विषयमा लगानी गर्नेछन् :

- क) करिब ८३ हजार बहुजोखिम प्रतिरोधात्मक घर निर्माणका लागि आवास अनुदान प्रदान । योग्यता आवश्यकता र आयोजना निर्देशिका अनुसारको बलियो निर्माण, गुणस्तरीय मापदण्ड र समयसीमालाई पालना गर्ने आधारमा तय हुनेछ, र
- ख) लक्षित क्षेत्रहरूमा घरधनी केन्द्रित आवासीय पुर्ननिर्माणको कार्यक्रमको स्थापना र अभै
- (१) लक्षित घरधुरीका लागि सामाजिक, वातावरणीय र प्राविधिक सहयोग
  - (२) मिस्त्री सिक्किम डककिम तथा लक्षित वर्गलाई तालिम
  - (३) सञ्चार र पहुँच
  - (४) बहुजोखिम प्रतिरोधात्मक मापदण्ड अनूकूल भएको र सबैखाले जोखिमबाट बच्न सकिने घर पूरा भएको सुपरीवेक्षण र प्रमाणीकरण गर्ने ।
  - (५) पहिचान भएका संरक्षणका उपायहरूलाई समावेश गरेर वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन ढाँचाको कार्यान्वयन गर्ने ।

(६) गुनासो सम्बोधन संयन्त्रको स्थापना र

(७) अरु सक्षमता बढाउने कार्यक्रमहरू गर्ने ।

८. यस भागमा भएका क्रियाकलापहरूले सरकारको नीति अनुसारको घरधनी केन्द्रित आवास निर्माणका लागि सञ्चालन व्यवस्थाबारे जानकारी दिने र निम्नानुसारका सिद्धान्तले निर्देशित हुनेछन् ।

(क) बहुजोखिम प्रतिरोधात्मक निर्माण मापदण्ड र प्रारूपको प्रबर्द्धन

(ख) पहिले घर भएकै स्थानमा निर्माण तर स्थान जोखिमपूर्ण भए स्थानान्तरण गरिने

(ग) सामाजिक-प्राविधिक सहायता, तालिम र सुपरीवेक्षणका साथ घरधनी केन्द्रित पुर्ननिर्माण

(घ) सजिलै उपलब्ध हुने स्थानीय सामग्रीहरू र प्रचलित निर्माण तरिकाको उपयोग

(ङ) चरण र गुणस्तरका आधारमा किस्ताबन्दीमा पुर्ननिर्माण सहायता जस्ता एकैनास सहायताको प्याकेज ।

लक्षित घरधुरीको जाँच र पहिचान सबैभन्दा प्रभावित १४ जिल्लाहरूमा भूकम्पबाट घरधुरी क्षति र त्यसको खास क्षति मूल्यांकन (Earthquake Household Damages and Characteristics EHDC) सर्वेक्षणबाट तय गरिनेछ ।

९. व्यक्तिगत घरको पुर्ननिर्माण अनुदान पहिले तोकिएका लक्षहरूको सन्तोषप्रद प्राप्ति, प्रगतिको प्रमाणीकरण र बहुजोखिम प्रतिरोधात्मक मापदण्डका आधारमा विभिन्न किस्तामा भुक्तानी गरिनेछ । अनुदानको रकम नेपाल सरकारद्वारा तोकिनेछ जुन कार्यान्वयनका बेलामा आवश्यकता अनुसार समायोजन गर्न सकिनेछ । यसबारे सञ्चालन कार्यविधिमा उल्लेख गरिनेछ । वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन ढाँचाको यो मस्यौदासम्म, अनुदान प्रति घरधुरी २ हजार अमेरिकी डलर अर्थात ने रु दुई लाख दिने निरार्थ भई सकेको छ ।

१०. यस भागमा घरधुरीले प्राप्त गर्ने अनुदान तथा प्राविधिक सहयोग प्रभावित जिल्लामा भौगोलिक रूपमा ग्रामीण विशेषता भएका केही गाउँ विकास समिति (गाविस) र नगरपालिकालाई लक्षित गरिनेछ । गाविस/नगरपालिका छनौट क्षतिको हद र आयोजना कार्यान्वयन गर्ने तयारीका आधारमा हुनेछ । यी मापदण्ड EHDC सर्वेक्षणद्वारा जाँच गरिनेछ, जुन : (क) जिल्ला विपद उद्धार समिति (DDRC) ले संकलन गरेको तथ्याङ्कका आधारमा गाविस/नगरपालिका स्तरमा एकैनासको ईन्जिनियरिङ मापदण्ड लागू गरी क्षतिको परीक्षण गर्नुपर्ने, (ख) आयोजना निर्देशिका अनुरूपको बलियो निर्माण र समयसीमालाई पालना गर्ने तत्परता समेत गरेर घरधुरीको योग्यता प्रमाणित गरेको हुनुपर्ने, र (ग) सामयिक र पारदर्शी किस्ता भुक्तानी निश्चितताका लागि लाभान्वितका नाममा हुने गरी प्रभावित घरधुरीको बैंकमा खाता खोल्न (वा अन्य कुनै रकम सार्ने संयन्त्र) सूचना संकलन । बहुजोखिम प्रतिरोधी आवास सम्पन्न भएको अन्तिम प्रमाणीकरण सञ्चालन कार्यविधिको आधारमा हुनेछ ।

भाग २ : विपद जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली – १० मिलियन अमेरिकी डलर

११. यस भागको उद्देश्य नेपाल सरकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय उत्कृष्ट अभ्यासहरूका आधारमा विपद् जोखिम

न्यूनीकरण, तयारी र प्रतिक्रियाको प्रणाली स्थापना गर्नु हो। आवश्यकता अनुसार, यस भागले विपद् जोखिम व्यवस्थापन, जोखिम परीक्षण र लगानी, संरचनागत इन्जिनियरिङ, रिमोट सेन्सिङ, भौगोलिक सूचना प्रणाली (GIS), भू उपयोग र क्षेत्र विभाजन zoning, स्थान र भवन योजनाको अनुमति र स्वीकृति, पेशागत प्रमाणीकरण, पाठ्यक्रम विकास, भवन निर्माण आचार संहिता कार्यान्वयन, विपद् पछिको अवस्थामा तहगत सुरक्षण बारे अध्ययन र विपद् न्यूनीकरण योजनामा समावेशी र लैंगिक व्यवहारहरूमा लगानी गर्नेछ।

भाग ३ : आयोजना कार्यान्वयन सहयोग – ५ मिलियन अमेरिकी डलर

१२. यस भागले आयोजना व्यवस्थापन इकाई, आयोजना कार्यान्वयन इकाई र जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाईहरूको स्थापना र सञ्चालनका लागि लगानी गर्नेछ। यसले प्रभावकारी खरिद र वितरण प्रणालीको व्यवस्थापनको सरलिकरण गर्न सहायता गर्ने लगायत क्षतिको लेखाजोखा, लक्षित घरधुरीको पहिचान, भुक्तानी प्रणाली, व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (MIS), गुनासो तथा उजुरको सुनवाई र सञ्चारमा पहुँच पनि समावेश गर्छ। साथै, यस भागले कुनै विशेष क्रियाकलापहरूको तयारी, सुपरीवेक्षण, अनुगमन र मूल्याङ्कनका निम्ति आवश्यक परामर्शदाता/सेवा प्रदायकमा पनि लगानी गर्छन्।
१३. संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत व्यवस्थापन सूचना प्रणाली र मानव संचालित नगद प्रवाह (manual based cash transfer) प्रणाली रहेको छ। मन्त्रालयले विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी दिन प्रयोगात्मक परिक्षण गरिसकेको छ। यो आयोजना मार्फत गरिने कार्यान्वयन सहयोगमा यी प्रणालीहरूमा नै वित्तीय समावेशी, पारदर्शी र जवाफदेहिताका पक्षलाई सुधार गरिनेछ। यसका लागि पुर्ननिर्माण अनुदानको भुक्तानीका लागि बैंकमा खाता खोलेर, व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको दायरा बढाएर र सञ्चार र उजुर तथा गुनासो सुन्ने निकायका लागि लक्षित प्राविधिक सहायता प्रदान गरिनेछ। यस आयोजनाबाट तयार भएको बृहत तथ्याङ्क आयोजना सम्पन्न भएपछि संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयसँग रहनेछ। यसले विपद् प्रतिकार्य र न्यूनीकरण अनि सामाजिक संरक्षणका लागि विपन्न वर्गका लागि अनुकूल हुने नीतिहरू बनाउने आधार तयार पार्न सहयोग गर्नेछ।

भाग ४ : भैपरी आउने आपतकालीन प्रतिकार्य – ० मिलियन डलर

१४. केही नकारात्मक प्राकृतिक घटनाका कारण ठूलो प्राकृतिक विपद् आएमा, सरकारले बैंकलाई विपद्बाट सामना गर्न र पुर्ननिर्माणका लागि आयोजनाको रकम त्यस्ता ठाउँमा प्रयोग गर्न अनुरोध गर्न सक्नेछ। यस भागले नतोकिएको खर्चको शिर्षकबाट प्रयोग गर्न सकिनेछ, भने नेपाल सरकारलाई आपतकालीन सहयोगका लागि आयोजनाका अन्य भागबाट यस भागमा राख्न बैंकलाई अनुरोध गर्ने अनुमति प्रदान गरेको छ। यस भागलाई आपतकालीन अवस्थाका कारण केही थप रकम जम्मा भएमा यसको प्रयोग गर्न सकिनेछ।

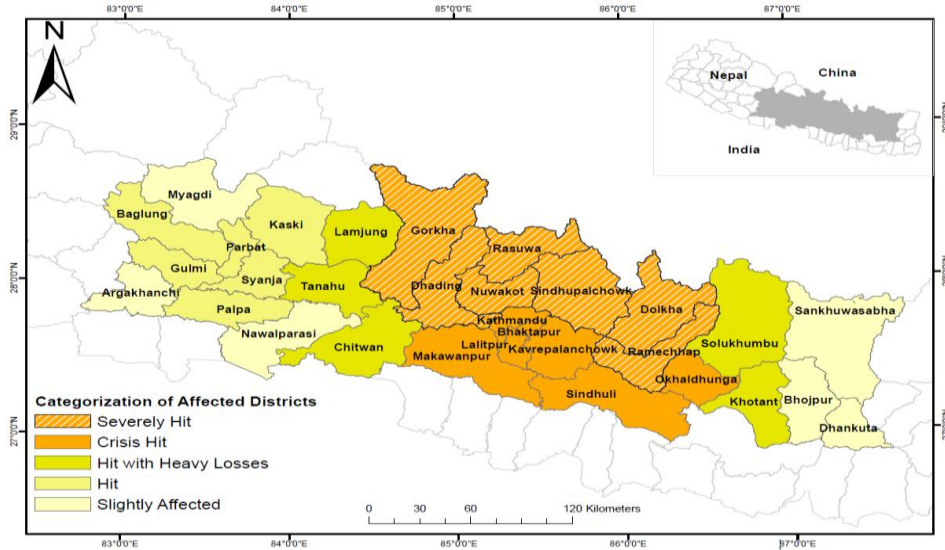
आयोजनाको विस्तृत चरणबद्ध व्याख्याका लागि अनुसूचि ४ हेर्नुहोस्।

३. आयोजना क्षेत्रको जैविक-भौतिक वातावरणीय र सामाजिक आर्थिक आधार र प्रमुख वातावरणीय तथा सामाजिक सवालहरू

३.१ आयोजना क्षेत्रको अवस्था

१५. यो आयोजना गोरखा, काभ्रेपलाञ्चोक, धादिङ, नुवाकोट, रसुवा, सिन्धुपाल्चोक, दोलखा, रामेछाप, ओखलढुंगा, मकवानपुर, सिन्धुली, काठमाडौं, भक्तपुर र ललितपुर गरेर अत्यन्त प्रभावित १४ जिल्लाहरूमा कार्यान्वयन गरिनेछ (तल दिइएको चित्र १ मा गम्भीर क्षति र संकटपूर्ण क्षति भनिएका आयोजनाका जिल्लाहरू देखाईएको छ। सबै प्रभावित जिल्लाहरू नेपालको मध्यमाञ्चल र पश्चिमाञ्चलका पहाडी भेगमा रहेका छन्। केही जिल्लाहरूमा भोटेकोसी, त्रिशुली, मर्स्याङ्दी र सुनकोसी जस्ता प्रमुख नदीहरू बगेका छन्।

चित्र १ : भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूको श्रेणी

सामाजिक आर्थिक आधार

१६. जनसङ्ख्या र सामाजिक संरचना : सन् २०११ मा भएको जनगणना अनुसार अत्यन्त प्रभावित १४ जिल्लाहरूको कुल जनसङ्ख्या ५३ लाख ६८ हजार ५ सय १३ रहेको छ जसमा आधाभन्दा बढी ५०.५ प्रतिशत महिला छन्। सामाजिक संरचनाको हकमा, आदिवासी जनजाति करिब ४० प्रतिशत रहेका छन् जसमा २४.७ प्रतिशतलाई सीमान्तकृत वर्गमा राखिएको छ। त्यसैगरी, यी जिल्लाहरूमा दलित लगायत अन्य सिमान्तकृत वर्गको कुल सङ्ख्याको १६.३ प्रतिशत छ। यस क्षेत्रमा ३ लाख २६ हजार ९ सय ४३ परिवारमा घरमूली महिला रहेका छन् जुन कुल घरधुरी सङ्ख्याको २७ प्रतिशत हो। परिवारको पुरुष सदस्यहरूको मृत्युका कारण अब परिवारमा महिला घरमूली हुने सङ्ख्या केही बढेर जान सक्ने देखिन्छ।

१७. नेपालमा अझै पनि भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूमा परिवारको महिलाहरू घरमूली हुने प्रवृत्ति विशेषतः उत्पादनशील उमेरका पुरुषहरूको प्रवासले गर्दा पनि बढेको हो। तथापि, अरु देशहरू भन्दा फरक नेपालमा औसतमा पुरुष घरमूली भएको परिवारहरू भन्दा महिला घरमूली भएको परिवार कम गरिब पाइएको छ। सन् २००४ मा भएका अध्ययनले तुलना गर्दा २४ प्रतिशत महिला मूली भएका परिवार गरिवीको रेखामुनि भएको भने ३२ प्रतिशत र पुरुष मूली भएका परिवार गरिवीको रेखामुनि रहेको जनाइएको थियो। यस प्रवृत्तिलाई महिला नेतृत्वको परिवारमा भित्रिने रेमिट्यान्ससँग पनि जोडिएको छ किनकि ६५ प्रतिशत महिला मूली भएका परिवारमा भित्रिने तुलनामा पुरुष मूली भएका परिवारमा २४ प्रतिशत मात्र रेमिट्यान्स भित्रिएको पाइएको छ

(केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, २००५)।

१८. अपाङ्गता : कुल नेपाली जनसङ्ख्याको २ प्रतिशत (५,१३,३२१ व्यक्ति) मा कुनै किसिमको अपाङ्गता भएको पाइएको छ । यो तथ्याङ्कलाई आधार मान्दा, सबैभन्दा प्रभावित १४ जिल्लाका ३,२२,११०.७८ लाई शारीरिक अपाङ्गता भएको र त्यसमा महिला तथा बालिकाको सङ्ख्या १,६३,०४३ रहेको पाउन सकिन्छ । कुनै तथ्याङ्क उपलब्ध नभए पनि, भूकम्पमा भएको घाइतेबाट यो सङ्ख्यामा वृद्धि भएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

तलिका १ ले १४ जिल्लाहरूमा भूकम्पले पारेको असर लगायत महत्वपूर्ण सामाजिक विशेषताहरू प्रस्तुत गरेको छ ।

तालिका १ : १४ अति प्रभावित जिल्लाहरूको मुख्य सामाजिक आर्थिक विशेषताहरू

	कुल	पुरुष	महिला
जनसङ्ख्या	५३,६८,५१३	२६,५८,२७४	२७,१०,२३९
३० वर्ष उमेरभन्दा कम उमेर भएका घरमूली (प्रतिशतमा)	१९.२%	१६.४%	२७.१%
६० वर्ष उमेरभन्दा कम उमेर भएका घरमूली (प्रतिशतमा)	१५.२%	१५%	१५.८%
घरधुरीको सङ्ख्या	१२,३७,३४३		
औसत घरका सदस्यको सङ्ख्या	४.३४		
महिलाको स्वामित्वमा भएका घर (प्रतिशतमा)	११%		
महिला घरमूली भएका घरधुरी (प्रतिशतमा)	२६%		
पिछडिएका वर्ग धेरै भएका गाविस (प्रतिशतमा)	४०.५%		
भूकम्पबाट भएको मृत्युको कुल सङ्ख्या	८,५५६ (कुल), ३,८३१ (पुरुष), ४,७११ - महिला)		
भूकम्पबाट भएको घाइतेको कुल सङ्ख्या	१६,०९५		
भूकम्पबाट क्षति भएका निजी घरहरूको सङ्ख्या	४,५८,२७२ (पूर्ण क्षति), १,७७,३८९ (आंशिक क्षति)		
भूकम्पबाट क्षति भएका सरकारी भवनहरूको सङ्ख्या	४८१ (पूर्ण क्षति), ८६५ (आंशिक क्षति)		

श्रोत राष्ट्रिय जनसङ्ख्या तथा घरधुरी जनगणना २०११

१९. भूमि स्वामित्व : नेपाल जीवन स्तर सर्वेक्षण २०१०/११ र कृषिगणना २०११/१२को तथ्याङ्क अनुसार २२.९ प्रतिशतको परिवारको कुनै पनि खेतीयोग्य जमिन छैन, १०.४ प्रतिशत परिवार आफ्नो घरमा बस्दैनन् भने ३ प्रतिशतको कुनै पनि किसिमको जग्गामा स्वामित्व छैन । १४ जिल्लामा पनि यो तथ्याङ्क यसै अनुरूप हुनसक्छ । अझै, ४२ प्रतिशत दलितहरू गरिबीको रेखामुनि छन्, जसको ८० प्रतिशत महिला छन् । कुल दलितको ६३.८ प्रतिशत दलित परिवारलाई खाद्य संकट छ भने ७० प्रतिशत दलितहरू कुपोषणका शिकार भएका छन् । उनीहरूले विभिन्न किसिमका भेदभाव र बहिष्करण पनि भोगिरहेका छन् जसले उनीहरूलाई भूकम्पबाट पारेको असर मात्रै हैन, उनीहरूको त्यसबाट माथि उठ्ने क्षमतालाई पनि प्रभाव पारेको छ ।

वातावरणीय अवस्था

२०. भौगोलिक अवस्था : पहिले उल्लेख गरिएको जस्तो, आयोजना क्षेत्र नेपालको मध्य पहाडी र पहाडी भेगमा रहेको छ । आयोजना क्षेत्रको भौगोलिक अवस्था बगिरहने खालको र पहाड, अत्यन्त भिरालो जमिन र उपत्यका भएको छ । उचाइमा पनि निकै भिन्नता छ किनभने कम्तिमा ३ सय मिटर र बढीमा ५ हजार मिटर भन्दा धेरै उचाइ भएको पनि पाइएको छ । उच्च पहाडी भेगमा निकै भिरालो जमिन, चट्टान र गहिरो उपत्यका छ । कम उचाइ, मध्य पहाड र उपत्यका भएका स्थानमा तुलनात्मक रूपमा बढी बसोबास र खेतीपाती छ ।

२१. भीर स्थिरता जोखिम : हिमाली क्षेत्रका पहाड र पर्वतहरू कमजोर हुने भएकाले पहिरो र भूक्षयको जोखिम छ । पहिरो र भूक्षयको प्रमुख कारक भनेको अत्यन्त भिरालो जमिनमा कमजोर र टुक्रिएका ढुङ्गाले बनेको नयाँ भौगोलिक अवस्था, ठूलो र अबिरल वर्षा, खोलामा आएको बाढीले बनाएको भीर र भूकम्पको हल्लाइ नै हो । यस कमजोर भूभागमा निर्माण, वनजङ्गल फँडानी जस्ता मानव क्रियाकलापले पनि पहिरो निम्त्याएको छ । केही वर्षदेखि नै बदलिएको जमिन उपयोगको तरिका विशेषतः वनजङ्गल फँडानी गरेर खेतीपातीका लागि प्रयोग जस्ता व्यवहारले यस क्षेत्रको जलाधार कम भइरहेको छ । यसले पनि पहिरो र भूक्षयको जोखिम भन्ने बढाएको छ । धेरैजसो प्रभावित जिल्लाहरू दुई अत्यन्त सक्रिय टेक्टोनिक प्लेटका विचमा रहेका छन् main boundary thrust (MBT) and main central thrust (MCT) जुन अझै सक्रिय छन् र यी faultमा पहिरो र भूक्षय बारम्बार आइरहन्छ ।

२२. धेरैजसो पहिरो र भूक्षयका घटनाहरू वर्षायाम (जेठ देखि भदौ) को विचमा हुन्छ । पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा पहिरो र भूक्षयको जोखिम भए पनि त्यसमा कतै कम वा कतै बढी जोखिम हुन्छन् । उदाहरणका लागि, faults र भिरालो जमिन र टुक्रिएको ढुङ्गाका साथै MBT र MCT जस्ता fault भएका स्थानहरूमा पहिरो र भू-क्षय बारम्बार आइरहन्छ । अप्रिल २५, २०१५को भूकम्पले प्रभावित क्षेत्रहरूका भीरहरूको स्थिरता भन्ने कमजोर बनाएको छ । जुन त्यो क्षेत्रमा भएका धेरै चिराहरूबाट थाहा पाउन सकिन्छ । यसका कारण सुख्खा पहिरो पनि गइरहेका छन् र सर्वेक्षणले वर्षायाम (जुन-सेप्टेम्बर २०१५) मा द्रुत गतिमा पहिरोको जोखिम अझै बढेको बताएको छ । पहिरोका कारण मलिलो माटो बगेर उत्पादकत्व घट्ने, माटो र बालुवाको लेदो थिगिएका (sedimentation) कारण जलप्रदूषण र प्राकृतिक निकास र पानीको बाटो रोकिने हुनसक्छन् । उच्च हिमाली भेगमा हिउँ र ढुङ्गाको पहिरो जाने खतरा पनि रहन्छ । भूकम्पले भन्ने यसको जोखिम बढाएको छ । भूकम्पपछि हिमपहिरोका घटनाहरू भएका थिए । लाडटाङ गाउँ (रसुवा जिल्ला) माथि भएको हिमतालको भाग

फुटेर उपत्यकालाई डुबाएको थियो । लाडटाड गाउँ पूरै नै बरफ र भग्नावशेषको पहिरोले भरिएको थियो । त्यसैगरी, अरु प्रभावित जिल्लाहरूमा पनि हिमपहिरो गएको थियो ।

२३. हावापानी, वर्षायाम, हाइड्रोलोजी र जलाशयहरू : नेपालको धेरैजसो भाग subtropical monsoon climatic region मा पर्छ तर विविध किसिमको भूगोल र उचाइ भएकाले देशमा विभिन्न किसिमको (sun-trpoical, warm temperate, cool temperate, alpine and arctic) हावापानी रहेको पाइन्छ । भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरू अर्थात आयोजना क्षेत्रमा धेरैजसो न्यानो किसिमको हावापानी रहने गरेको छ भने कम उचाइ भएको खोला उपत्यकामा गर्मी र बढी उचाइको हिमालहरूमा चिसो तापक्रम हुन्छ ।
२४. भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरू/आयोजना क्षेत्रमा मनसुनी वर्षा हुने गर्छ । औसत वार्षिक वर्षा १७०० मी.मी. देखि ३००० मी.मी.को विचमा रहन्छ, जसको ८०% वर्षायाम (जुन देखि सेप्टेम्बर)को बीचमा पर्छ । यिनीहरूमा पनि विशेष पकेट क्षेत्रहरू छन् जसमा औसतभन्दा केही बढी वा कम पानी पर्छ । यो विविधता पहाडी क्षेत्र/आयोजना क्षेत्रमा हिमालको दिशा, भीर, नदीबाट दूरी र उचाइबाट आउँछ । यसैले, आयोजना क्षेत्रका कुनै पकेट ठाउँहरूमा २५०० मी.मी. देखि ३००० मी.मी. सम्मको औसत वार्षिक वर्षा हुन्छ । पूर्वी क्षेत्रमा बढी पानी पर्छ र पश्चिमतिर जाँदै गर्दा यो घट्दै जान्छ । भोटेकोसी, त्रिशुली, मर्स्याङ्दी र सुनकोसीजस्ता प्रमुख खोलाहरू भूकम्प प्रभावित क्षेत्रबाट बग्छन् । हिमनदीहरू बाहेक यी नदीहरूमा पानी मिसिने धेरै हिउँ पग्लिएर बनेका साना खोलानाला र मुहान छन् । मुहान र धाराहरू खानेपानी तथा सिचाइका निम्ति ग्रामीण समुदायलाई प्रमुख पानीका स्रोत हुन् । भूकम्पको एउटा प्रभाव भनेको धाराहरूबाट आउने पानीको बहाव (कहीं धेरै, कहीं कम) परिवर्तन पनि हो । सामान्यतया, वर्षायाममा खोलानाला वा मुहानमा बाढी जान्छ । पहिरोले खोला थुनेर बाढी गएका पनि उदाहरण छन् – यसको जोखिम भूकम्पपछि भनै बढेको छ । प्रभावित जिल्लाहरूमा गोसाइँकुण्ड र गोक्यो तालहरू सूचिकृत दुई सिमसार, रामसार स्थानमा सूचिकृत भित्रै पर्छन् ।
२५. भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूमा निकै धेरै हिमतालहरू रहेका छन् । हिमनदी र हिमतालहरू थुप्रै सर्वेयाम खोलाहरूका लागि पानीको स्रोत हो र यसले सुख्खा मौसममा पनि पानीको बहाव रहिराख्नका लागि मद्दत गर्छ । तथापि, कुनै हिमतालहरूले ठूलो मात्रामा पानी र ढुङ्गामाटो बगाएर धेरै नै क्षति निम्त्याउने खतरा रहेको छ । भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूमा च्छो रोल्पा, इम्जा र ठूलागी गरेर तीन हिमतालहरू फुट्न गई हिमपहिरो र बाढी (GLOF) को जोखिममा छन् ।
२६. जैविक विविधता, वन र संरक्षण क्षेत्रहरू : प्रभावित जिल्लाहरूमा पाँच संरक्षण क्षेत्रहरू छन् – मनास्लु संरक्षण क्षेत्र, लाडटाड राष्ट्रिय निकुञ्ज, शिवपुरी नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्ज, गौरीशङ्कर संरक्षण क्षेत्र र सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज । मानिसहरू यी संरक्षण क्षेत्रका मध्यवर्ती क्षेत्र (दगाभच शयलभ) भित्र बसोबास गर्छन् । सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज विश्व सम्पदा तथा प्रख्यात पर्यटकीय गन्तव्य हो । संरक्षण क्षेत्रबाहेक त्यहाँ सामुदायिक वन र सरकारी वन पनि छन् । मध्यवर्ती क्षेत्र भित्र र बाहिर भएका सामुदायिक वनले ती समुदायहरूको दाउरा, काठ र घाँसको आवश्यकता पूर्ति गर्छन् ।
२७. राष्ट्रिय निकुञ्ज, मध्यवर्ती क्षेत्रका वन, सरकारी वन र सामुदायिक वनले संसारभरकै महत्वपूर्ण मानिएका र लोपोन्मुख प्रजातिको समेत गरेर असङ्ख्य प्रजातिलाई वासस्थानको, पर्यावरणीय सेवाको र स्थानीय समुदायका लागि निर्वाहको माध्यम पनि हुन् । यस क्षेत्रमा भूकम्प अघि देखि नै

काठमाडौंको कटान जस्ता कारणले वनका श्रोतहरू दबावमा थिए । भूकम्प अगाडि नै प्रभावित जिल्लाहरूमा विभिन्न संघसंस्थाहरूले नविकरणीय ऊर्जासम्बन्धी प्रविधिका कार्यक्रमहरू— सुधारिएको चूल्हो, सौर्य ऊर्जा, बायोग्यासको प्रबर्द्धन गरिरहेका थिए । नविकरणीय ऊर्जा प्रविधिहरूले पारिवारिक स्वास्थ्य र जीविकोपार्जनको अवस्थामा सुधार ल्याउनुका साथै वातावरणमा पनि सकारात्मक प्रभाव पारेको थियो । उदाहरणका लागि ICS जडान गर्दा ८० प्रतिशत सम्म ऊर्जा बचत भएको थियो भने हरितगृह ग्यास (GHG) निष्कासन, आन्तरिक प्रदूषण (ग्रामीण भेगका महिला र बालबालिकाहरूमा स्वासप्रश्वास सम्बन्धी रोगको प्रमुख कारण) र वनजङ्गल फँडानीमा पनि कमी भएको थियो । बैकल्पिक उर्जा प्रबर्द्धन केन्द्रको (AEPC) यसको साभेदार सञ्जालले गरेको सर्वेक्षणबाट भूकम्पले ICS को १ लाख ४६ हजार ७ सय ६७ र १६ हजार ७ सय २९ आन्तरिक गरी १ लाख भन्दा बढी गोबरग्यास प्लाण्ट र ७० हजार जडान गरिएका सौर्य उर्जामा क्षति पुऱ्याएको देखाएको छ । आवास पुर्नस्थापनाका प्रयासहरूले भने निर्माण तथा ऊर्जाका लागि काठ दाउरा र निर्वाह र आय आर्जनका लागि वनका अन्य उत्पादनहरू माथि बढी दबाव पर्ने देखाएको छ ।

२८. सांस्कृतिक सम्पदा : आयोजना क्षेत्रमा असङ्ख्य सांस्कृतिक सम्पदा क्षेत्रहरू रहेका छन् । भूकम्पको असर मापन गर्न विपदपछिको आवश्यकता आँकलन (PDNA) का अनुसार युनेस्को विश्व सम्पदा सूचीमा रहेका समेत गरेर भूकम्पले सांस्कृतिक र धार्मिक महत्वका २९०० संरचनाहरूलाई प्रभाव पारेको छ । युनेस्कोको सम्पदा सूची र सरकारले सूचिकृत गरेका सम्पदा बाहेक भूकम्प प्रभावित बस्तीहरूमा आफ्नै संस्कृति मान्ने विभिन्न जातजातिहरूले थुप्रै स्थानीय महत्वका सांस्कृतिक/धार्मिक स्थलहरू पनि हुनसक्छन् । जस्तै पवित्र मानिएका डाँडा, चुचुरा, गुफा, रुखहरू वा पूजा गर्ने स्थल वा मन्दिर, गुम्बा, घाट, आदि ।

३.२ सम्भावित वातावरणीय र सामाजिक जोखिम/प्रभाव

सामाजिक जोखिम/प्रभाव

२९. विभिन्न अध्ययन सामग्री र विपद पछिको आवश्यकता आँकलन (PDNA) को निष्कर्षका आधारमा आयोजनाले यी सामाजिक जोखिम र प्रभाव (सकारात्मक र नकारात्मक) रहने देखाउँछ । यी हुन् :

३०. अनिश्चित पुर्नवास : आयोजनाले, घरधनी केन्द्रित आवास निर्माण प्रक्रियामा आधारित भएर परिवारलाई अनुदान प्रदान गर्ने भएकाले आयोजनाका क्रियाकलापले अनिश्चित पुर्नवास नहुने अनुमान गरिएको छ । तथापि, भूकम्पले मानिसहरूको बसाइसराइ, भूमिहीनता, जमिन फाटिएको हुनाले यसले आवास निर्माणका लागि उपयुक्त नबनाएको र पहिलेदेखि भूमिहीन भएकाहरू भन्ने जोखिममा पारेको छ । नेपाल सरकार भूकम्पका कारण पुर्नवास गराउनुपर्ने परिवारका लागि नीति बनाउने प्रक्रियामा छ । भूकम्पका कारण वा पहिलेदेखि नै भूमिहीन भएका परिवार र आवास संरचना नै भत्किएको परिवारका लागि आयोजनाले यी सरकारी नीतिद्वारा बैकल्पिक जग्गाको व्यवस्था गर्नेछ – अतिरिक्त (surplus) रूपमा फेला परेका सरकारी जग्गा, नयाँ बस्तीका लागि उपलब्ध जग्गा र विकल्पमा सरकारी जग्गा नभएमा, सरकारले इच्छुक निजी जग्गाधनीबाट खरिद गर्नेछ वा परिवारहरूलाई जग्गा खरिदको लागि थप अनुदान दिनेछ ।

३१. त्यसैबेला, पहिले बसोबास भएको स्थानमा जोखिम नभएको अवस्थामा घर बनाउन सके सो परिवारलाई सहयोग पुऱ्याउन आयोजना कार्यान्वयनका बेला देहायका निर्देशक सिद्धान्तहरू अवलम्बन गरिनेछन् :

- सरकारको पहिलो रोजाइ भनेको भूकम्प पहिले भएकै स्थानमा सोही धनीको घर निर्माण गर्नु हो,
- गाउँमा दान बकस वा नातागोता वा छिमेकीहरूबाट उपलब्ध भएको जग्गा,
- सोही क्षेत्रमा भएको सरकारी स्वामित्वको जग्गा,
- बाँझो ऐलानी जग्गा वा सामुदायिक वनमा भएका खाली ठाउँ,
- निजी जग्गाधनीबाट सरकारले जग्गाको भाडा तिर्ने सम्झौताद्वारा प्राप्त गरिएको जग्गा (Through lease agreement) .

नोट : भूमिहीन, सुकुम्बासी वा संरचना क्षति भएका प्रभावित परिवार र भूमिमा चिरा परेर क्षति भएका परिवारका लागि माथि भनिएका नीतिका विकल्प हेरेर सरकारले जग्गा उपलब्ध गराउनु पर्छ ।

३२. **आदिवासी जनजाति** : प्रभावित जिल्लाहरूमा आदिवासी जनजाति कुल जनसङ्ख्याको ४० प्रतिशत रहेका छन् । तसर्थ, यो आयोजना लगायत कुनै पनि विकासका क्रियाकलापहरूले यी समुदायलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्छ । लक्षित समुदायमा भूकम्पले प्रभावित घरहरूको पुर्ननिर्माण गर्ने र दीर्घकालीन रूपमा जुम्ने क्षमता बढाउने उद्देश्यले प्रस्तावित आयोजनाले भूकम्पका कारण घर, सम्पत्ति र जीविकोपार्जनको बाटो गुमाएका धेरै परिवारहरूलाई फाइदा पुऱ्याउनेछ । धेरैजसो भूकम्पपीडितहरू आदिवासी जनजाति समुदायबाट नै भएकाले विशेषतः उनीहरूले नै यसबाट सहयोग प्राप्त गर्नेछन् । तथापि, सीमान्तकृत र बहिष्करणमा परेका समुदाय भएकाले उनीहरूसँग पर्याप्त छलफल नहुने, घर निर्माणका लागि सहयोग वितरण भएका बेला छुट्न सक्ने र सहयोग (जस्तै आवासको प्रारूप) "सांस्कृतिक उपयुक्त" नभएको जोखिम आउन सक्नेछ ।

३३. **दलित** : पिछडिएका वर्गको नक्साङ्कनले सबै भूकम्प प्रभावित जिल्लाका ३८ प्रतिशत गाविसहरूमा पिछडिएका वर्गहरूको "उच्च" देखि "अति उच्च" घनत्व रहेको देखाएको छ । माथि भनिए जस्तै पिछडिएका वर्गमा आदिवासी जनजाति रहे पनि दलित, अपाङ्गता भएका, महिला मूली भएका परिवारहरूलाई पनि उत्तिकै जोखिममा वा पिछडिएको मानिएको छ । PDNA ले त उद्धार र राहतका सेवाहरू जिल्ला सदरमुकाममा केन्द्रित भएको र दलितहरू टाढाका बस्तीमा बसोबास गर्ने भएकाले उक्त सेवाहरूबाट पनि टाढा भएर भेदभाव र बहिष्करण भोग्नुपरेको देखाएको छ । उनीहरूको सामाजिक अवस्थाका कारण दलित सबैभन्दा धेरै प्रभावित सामाजिक वर्ग हुन् र उनीहरू नै आयोजनाका फाइदाहरूबाट पनि कम लाभान्वित हुने वा लाभ लिनबाट वञ्चित हुने जोखिम देखिएको छ ।

३४. **महिला** : १४ प्रभावित जिल्लाहरूका ३ लाख २६ हजार ९ सय ४३ परिवारहरूमा (सबै परिवार सङ्ख्याको २७ प्रतिशत) महिला मूली भएको भनिएको छ । तथापि, केही परिवारहरूमा भूकम्पमा पति गुमाएका कारणले यो सङ्ख्या केही बढेको हुनसक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी, भूकम्पमा धेरै महिलाहरूको मृत्यु भएका कारण एकल पुरुष भएका परिवारहरूको सङ्ख्या केही

बढ्न सक्छ । अनुदानका लागि विभिन्न योग्यताका आवश्यकता (जस्तै भूमि, बैंक खाता) तोकेका कारण आफ्ना स्वामित्वमा भूमि नभएका वा बैंक खातामा पहुँच नभएका महिलाहरूले सुविधा प्राप्त गर्न नसक्ने जोखिम रहेको छ । पितृसत्तात्मक मान्यता र घरायसी जिम्मेवारीले गर्दा महिलाहरू धेरै घर बाहिर जाँदैनन्, जसको कारण उनीहरू छलफलबाट छुट्टिने र आयोजनाका फाइदाहरूबाट नै अनविज्ञ रहने जोखिम हुनसक्छ । महिला मूली भएका परिवारको बढ्दो दरलाई ध्यानमा राख्दै आयोजनाले उनीहरूलाई निर्माण सामग्री खोज्न, मिस्त्री लगाउन र बहुजोखिम प्रारूपबारे जानकारी दिन थप सहयोग गर्नुपर्नेछ ।

३५. भूकम्पको असर मापन गर्न विपदपछिको आवश्यकता आँकलन (PDNA) प्रतिवदनेको अर्को उपलब्ध भनेको धेरैजसो परिवारहरूले वर्षायाम अघि नयाँ घर बनाउन नसक्ने र बचेको इँटा र फलामको छानोले अस्थायी आवास बनाइरहेका छन् भन्ने पनि हो । अत्यन्त असुक्षित टहरामा सुतेकाले विशेषतः महिला मूली भएका परिवारहरूका महिला र केटीहरूमाथि यौन हिंसाको जोखिम पनि बढेको छ ।

३६. **अपाङ्गता भएका व्यक्ति र ज्येष्ठ नागरिक** : अत्यावश्यक सेवामा पहुँचका सवालमा विपदले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था भन्ने नाजुक बनाएको छ । भूकम्पबाट भएका भग्नावशेषको कारण शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई हिँडडुल गर्न र राहत सामग्री प्राप्त गर्न चुनौती बढेको छ । भन्ने अस्थायी आवास, चर्पी, आदिको पहुँचमा पनि चुनौती थपिन सक्छ । जसलाई सामुदायिक आवासको प्रारूपमा सम्बोधन गर्नुपर्छ । विपदपछि ज्येष्ठ नागरिकहरूले पनि जीविकोपार्जनका अवसरहरू पहुँचका लागि थप चुनौतीको सामना गर्नुपर्छ । उनीहरूको पनि विपद पश्चातको पुनस्थापना कार्यक्रममा सिमित पहुँच हुन्छ । अझै आमाबुवा गुमाएका बालबालिकाको बढ्दो सङ्ख्याले पनि जीवित वृद्ध अभिभावकलाई उनीहरूलाई पनि स्याहार्ने एक प्रकारको बोझ थपिदिएको छ । विपद अगाडिको अवस्थामा दुई अत्यन्त प्रभावित जिल्लाहरूमा मात्रै पुर्नस्थापनाको सुविधा थियो । आयोजनाबाट प्रदान गरिएका आवास अनुदानले यी व्यक्तिहरूलाई सकारात्मक प्रभाव पार्छ । तथापि, अनुदानका लागि योग्यताको प्रकृति, छलफलका तरिका, संचार रणनीति र निर्माणका बेला प्रदान गरिएको थप सहयोगका कारण प्रत्यक्ष सुविधाबाट यी वर्ग बाहिर पर्ने जोखिम भने कम छ ।

वातावरणीय प्रभाव

सकारात्मक प्रभाव

३७. नेपालमा धेरैजसो ग्रामीण आवासहरू ठूला विपदका जोखिममा छन् । तसर्थ यो आयोजनाको सकारात्मक पक्ष भनेको बलियो, दिगो र श्रोतको प्रभावकारी उपयोग गरेर अझै राम्रो बनाउने हो । घरको योजना, प्रारूप र निर्माणले भूकम्प प्रतिरोधात्मक (resilience), बाढी वा पहिरोको जोखिम हावापानी, वातावरण प्रदूषण र स्वास्थ्यसँग सरोकार राख्ने पक्षहरू सम्बन्धी स्तर र निर्देशन प्रयोग गर्नेछ ।

३८. अन्य भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूमा भएका विभिन्न भौगोलिक अवस्था, पर्यावरणीय क्षेत्र र हावापानीको अवस्थालाई हेर्दा गुणात्मक प्रकृतिका र आवासको न्यूनतम स्तर तोक्ने न्यूनतम मापदण्ड यस प्रकार छन् :

- स्थानीय स्रोतबाट सामग्रीहरू प्रयोग गरेर बन्ने भूकम्प प्रतिरोधी तथा हावापानी सुहाउँदो संरचना
- घरभित्रको हावा प्रदूषण, विशेषगरी पकाउँदा महिलालाई हुने असर कम गर्न सुधार कार्यक्रम (सुधारिएको चूल्हो, चिमनी, आदि)
- घरायसी सरसफाइ सुविधाको व्यवस्था (खाल्डो, चर्पी, आदि)

३९. अभै दीर्घकालीन सामाजिक र वातावरणीय प्रतिरोधात्मक (resilience) लाई सहजीकरण गर्न 'उत्कृष्ट अभ्यासका सिद्धान्त' प्रबर्द्धन गरिनेछ, जुन निम्नबमोजिम छन् :

क. ठाउँको छनौट : आवास पहिरो गइरहने र बाढीको जोखिम भएका क्षेत्र अनि पानी जम्ने वा निकासमा समस्या भएका सम्भावित ठाउँहरूबाट सुरक्षित दूरीमा हुनेछन् । छनौट गरिएको ठाउँको भूगोल, पानी सहजै निकास हुने अनि चर्पीको खाल्डो खन्न पनि उपयुक्त हुनुपर्छ ।

ख. भिरालो जमिन र बाढी जाने फाँटबाट सकेसम्म टाढै बसिनेछ । योग्य घरधुरीहरू सकेसम्म ३० डिग्री भन्दा कमको भीरालो भएको स्थानमा बनाउन प्रोत्साहन गरिनेछ ।

ग. हावापानीलाई विचार गर्ने : धेरैजसो नयाँ आवासका क्षेत्रहरू विपद् अगाडि आवास भएको क्षेत्रको हावापानी जस्तैमा हुनेछन् । तथापि, छनौट गरिएका नयाँ स्थानहरूमा पनि भविष्यमा जलवायु परिवर्तनलाई ध्यान दिएर सोहीअनुरूपको योजना बनाउनुपर्छ जस्तै भविष्यमा धेरै पानी पर्न सक्ने सम्भावना भएका स्थानमा पानी निकासको उपयुक्त व्यवस्था/स्थानीय हावापानी अवस्था सुधार गर्ने तत्व पनि हुनुपर्छ । नेपालको पर्यावरण र हावापानीको आधारमा त्यस क्षेत्रको विशेष हावापानी सुहाउँदा खालका घर बनाउने तर्फ विचार गर्नुपर्छ । अभै, स्थानको आकार र वर्गफल, सहजता, उज्यालो र हावाका लागि ढोका र भ्यालको स्थान र कुनै पनि भित्री पर्खाल वा बारघेरले स्थानीय व्यवहार र वातावरणको सम्मीश्रण फलकाएको हुनुपर्छ । कुनै पनि स्थानमा ध्यान दिएर बनाइएको घरले भूगोल, घामका किरण, छाँया र हावा जस्ता प्राकृतिक विशेषताहरूको लाभ उठाएर ऊर्जा बचतमा पनि सहयोग पुऱ्याउँछ । उदाहरणका लागि अत्यन्त उचाइमा रहेका क्षेत्रहरूमा घामबाट कोठा तात्ने गरी बनाउने निकै राम्रो डिजाइन हो । जाडोको चिसो हावा रोक्ने तरिका भनेको हावा लाग्ने तर्फ रुख रोप्नु हो । तल्लो उचाइमा तापक्रम केही बढी हुन्छ । तसर्थ, हावा आउने दिशातर्फ घर फर्काएर कोठाहरू सितल पार्नु पनि राम्रो हो । साथै, यस्तो स्थानमा घर बनाउँदा रुख सिधै घाम रोक्ने गरी रोप्नुपर्छ ।

घ. भूकम्प प्रतिरोधी मापदण्ड : घर बनाउदा भूकम्पीय गतिविधि भइरहेको अवस्थामा संरचना मा असर नपरोस् भन्ने पक्का गर्न योजना, डिजाइन र निर्माणसँग सम्बन्धित उपयुक्त प्राविधिक मापदण्डको पालना गर्नुपर्छ । नेपालको राष्ट्रिय भवन निर्माण संहिता, सार्वजनिक निर्माण निर्देशिका एवं अन्य निर्देशिकाहरूमा भएका व्यवस्थाहरूका आधारमा भूकम्प प्रतिरोधी डिजाइन र संरचनागत सुरक्षा सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

ड. वातावरणीय स्वास्थ्यमा विचार : न्यूनतम रूपमा सबै घरमा सरसफाइ/चर्पी र सुधारिएको/धुँवारहित चूल्हो (पकाउन दाउरा वा बायोग्यासको प्रयोग गरेको अवस्थामा जुन नेपालका ग्रामीण भेगमा स्वास्थ्यप्रवाससँग सम्बन्धित प्रमुख कारण हो) हुनुपर्छ जसका कारण

ग्रामीण महिलाका स्वास्थ्यमा सकारात्मक प्रभाव पार्नेछ ।

च. नविकरणीय ऊर्जा र श्रोत :

हरियाली सहितका आवास तथा घरहरू निर्माण गर्न प्रोत्साहन तथा पर्याप्त हावा र उज्यालोका लागि डिजाइन गरिनेछ । यसले प्राकृतिक व्यवस्थाहरू आकासेपानी सङ्कलन र सौर्य ऊर्जाको प्रयोग गर्नेछ । प्रस्तावित घर पुर्ननिर्माण कार्यक्रमले सौर्यऊर्जा, आकासेपानी सङ्कलन जस्ता नविकरणीय ऊर्जा प्रयोग गर्दा र प्राकृतिक श्रोतको दिगो तरिकाले प्रयोग प्रबर्द्धन गर्दा अनुदान र सामग्री वा सुविधाको व्यवस्थाको कार्यक्रमबारे सूचना प्रवाह गर्नेछ । यी कार्यक्रमबारे संयोजन गरेर आवास निर्माणमा यिनको उपयोगिता प्रबर्द्धन गर्नेछ । स्थानीय व्यक्तिहरूलाई घर भत्किँदा बचेका ढुङ्गा, भ्यालका खापा, काठको खम्बा, छाना, जस्ता र टाइल, आदिको पुनः प्रयोगका लागि प्रोत्साहन गरिनेछ ।

अनुसूचि ४ मा आवासको योजना, डिजाइन र निर्माण गर्दा प्रबर्द्धन गर्नुपर्ने सम्भावित वातावरणीय राम्रा व्यवहारहरूको सूची रहेको छ ।

४०. प्रत्येक घर डिजाइन वा निर्माण गर्दा उपयुक्त स्थानमा वातावरणीय राम्रा अभ्यासहरू (उदाहरण वैकल्पिक ऊर्जा, क्षतिग्रस्त संरचनाहरूबाट निस्किएका काठ तथा अन्य सामग्रीहरूको पुनः प्रयोग तथा वातावरणलाई खस्किनबाट जोगाउन वृक्षारोपण कार्यक्रम, पुनः खेती र जैविक प्रविधि मार्फत गरिने वायो इन्जिनियरिङ्ग क्रियाकलापहरूबाट भीर स्थिरता गरेर पर्यावरण प्रतिरोधात्मक गतिविधि बढाउँदा वन श्रोत र वातावरणमा सकारात्मक प्रभाव पर्न सक्छ । नेपाल सरकारले पनि वन दशक कार्यक्रम अर्न्तगत भूकम्प प्रभावित क्षेत्रहरूमा वृक्षारोपण कार्यक्रमलाई सहयोग गर्ने र सो क्षेत्रमा सुधारिएको चूल्होलाई सहयोग गर्ने घोषणा गरेको छ । यी र यस्ता कार्यक्रमहरूले अरु कार्यक्रमसँग जोडिने अवसर दिएको छ जसले आयोजना क्षेत्र र आसपासका क्षेत्रहरूमा प्राकृतिक वातावरणमा सुधार ल्याउँछ ।

नकारात्मक वातावरणीय प्रभाव र दीर्घकालीन वातावरणीय प्रभाव न्यूनीकरण

४१. घर निर्माण गर्दा आउने नकारात्मक प्रभावहरू स्थान विशेष हुन्छन् । घरहरू साना र बस्न लायक हुनेछन्, घरधनीले यथास्थान वा कुनै वैकल्पिक स्थानमा निर्माण गर्नेछन् । निर्माण कार्य सानो स्तरमा, श्रममा आधारित, स्थान-विशेष र एकै पटक धेरै स्थानमा गरिनेछन् । तसर्थ, धेरै ठूलो वातावरणीय प्रभाव पर्ला भन्ने अनुमान गरिएको छैन । तथापि तल उल्लेख गरिएको जस्तै साना असरहरूको पनि पहिचान गरेर कार्यक्रम कार्यान्वयनका बेलामा नै त्यसको व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । प्रभावितहरूलाई आवास निर्माणका लागि काठ, बालुवा, ढुङ्गा उत्खनन गर्दा स्थानीय प्राकृतिक सम्पदाहरू जस्तै वनजङ्गल, पानी, भीर स्थिरता, आदिलाई पनि दीर्घकालीन रूपमा असर गर्छ र यसमा अझै भत्किएका संरचनाबाट निस्किएका भग्नावशेषको राम्ररी व्यवस्थापन गर्न नसक्दा वातावरणमा नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ । दीर्घकालीन प्रभावहरूलाई कम गर्न प्रत्येक घरमा न्यूनीकरणका उपाय अवलम्बन गर्नुका साथै वातावरणीय व्यवस्थापन र पुर्नस्थापनाका क्रियाकलापहरू पनि सञ्चालन गर्नुपर्छ । आयोजना तय गर्ने काममा समेटिने वातावरणीय पक्षले बिग्रिएको वातावरणलाई निर्माण कार्यपूर्वको अवस्थामा ल्याउनु पर्नेछ । यी कार्यक्रमहरूमा प्राकृतिक श्रोत निकालेको ठाउँ (जस्तै borrow pits) र निर्माण स्थलको सरसफाइ र पहिले जस्तै

बनाउने कार्य (सिमेन्ट मिक्सिड क्षेत्र, सामाग्री भण्डारण क्षेत्र, निर्माण/भण्डारण गरेको स्थानलाई निर्माण अधि जस्तै बनाउने) संलग्न हुन्छन् ।

४२. **वन र वनका श्रोतहरू** : PDNA का अनुसार, भूकम्पले करिब २९ हजार २ सय ५९ हेक्टर वनलाई प्रत्यक्ष असर पुऱ्याएको छ । भूकम्प प्रभावित क्षेत्रमा रहेका बस्तीहरूमा रहेका वन, विशेषतः सामुदायिक वनले त्यहाँ बसोबास गर्ने समुदायका काठ दाउरा र स्याउलाको माग पूर्ति गरिरहेका छन् । आवासहरूको निर्माण ग्रामीण भेगमा हुने भएकाले आवास निर्माणका लागि काठ काट्दा वनमा सम्भावित नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ । काठ ग्रामीण भेगमा घर बनाउने एक आधारभूत निर्माण सामाग्री हो । आवास निर्माण गरिरहँदा काठको माग स्वभाविक रूपमा बढ्ने र यसले वनलाई दबावमा पार्ने देखिएको छ । घर बनाउन आवश्यक पर्ने काठका लागि यी आयोजना क्षेत्रभित्र अतिक्रमण हुने सम्भावना रहेको छ । मध्य पहाडी क्षेत्रमा वनजङ्गल कम रहने र वनमा नकारात्मक असर पर्दा त्यसले काठदाउराको अभावका साथै वासस्थान माथिको नकारात्मक असरले वन्यजन्तुलाई पनि प्रभाव पार्नेछ । अझै, सरकारी क्षमता कमजोर हुँदा र आयोजना क्षेत्रमा पुग्न नसक्दा वातावरणीय कानून तथा नियमहरूको कार्यान्वयन पक्ष फितलो हुनसक्छ । यसले पुर्नस्थापना र पुर्ननिर्माणको भेषमा गैरकानुनी कामको पनि रूप लिन सक्छ ।

सम्भावित न्यूनीकरणका उपायहरू यस प्रकार छन् :

- कार्यक्रमले, मिलेको ठाउँमा, भूकम्प प्रभावितहरूका लागि समेत गरेर काटिसकेको मूढा (वनमा काटिसकेको वा ढलेका रुखको प्रयोग काठ प्रदान गर्न) र भत्किएका भवनहरूबाट बचेको काठको प्रयोगको प्रबर्द्धन गर्नुपर्छ ।
- नेपाल सरकारले पुर्ननिर्माणका लागि देशका विभिन्न भागमा रहेका वनबाट ढलेका रुखहरूबाट काठ आपूर्तिका लागि किनबेच प्रक्रियालाई सहजीकरण गर्ने घोषणा गरेको छ ।
- कार्यक्रमले काठदाउरा सङ्कलनमा हाल रहेका वनका नियम, वन व्यवस्थापन योजना, संरक्षण क्षेत्रका नियम र मध्यवर्ती व्यवस्थापन योजना पालना गर्ने सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।
- कार्यक्रमले वनको दबाव कम गर्न वैकल्पिक ऊर्जा र ऊर्जा प्रभावकारी प्रविधिहरूको प्रबर्द्धन गर्नुपर्छ ।
- आवास निर्माणका लागि काठ जिल्ला वन कार्यालय DFO, सामुदायिक वनउपभोक्ता समिती, सिमावर्ति क्षेत्र उपभोक्ता समिति BZUGS, आदि द्वारा प्रदान गर्नुपर्छ र तिनिहरूका डिपोमा रहेका काठको प्रयोग गर्नुपर्छ ।
- पर्यावरणीय रूपमा कमजोर र जोखिममा रहेका क्षेत्रहरूमा भएका क्षति पुगेका वनहरूलाई पहिलेकै अवस्थामा पुऱ्याउन वृक्षारोपण जस्ता कार्यक्रमहरूलाई पनि सँगसँगै लगनुपर्छ । प्रभावित क्षेत्रहरूमा पहिलेदेखि नै वन व्यवस्थापन वा संरक्षणबारे चलिरहेका वा नयाँ योजनाहरूसँग संयोजन र सँगै काम गर्ने सम्भावना पनि हुनसक्छ, जसका कारण वनहरूमा हुने नकारात्मक प्रभावहरूलाई न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ ।
- वनहरूमा परेको प्रभाव र सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकताका आधारमा CFUGs, BZUGs र वन कार्यालयहरूलाई पनि सहयोग गर्नुपर्ने हुनसक्छ ।
- नेपाल सरकारले गरिब तथा पिछडिएका वर्गका लागि निजी वन दर्ता, नर्सरी स्थापना र

सञ्चालन, वृक्षारोपण र संरक्षणका लागि प्रदान गर्ने अनुदान वनको पुर्नस्थापनाका लागि प्रयोग गरिनेछ ।

- कार्यशालाबाट आएको सुझाव अनुसार वनमा भएका काठपातको सहि प्रयोग बारे जनचेतना दिनु पर्छ ।

४३. **पहिरो र भूक्षय** : भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूमा पहिरो र भूक्षयको जोखिम भएका कमजोर क्षेत्रहरू छन् । प्रभावित क्षेत्रमा ठूलो सङ्ख्यामा पहिरो गइरहेको छ र जमिनमा चिरा परिरहेको छ । यसकारण वर्षायामको बेला भारी वर्षाले पहिरोको जोखिम बढाउँछ । पहिरोले भूक्षय र लेदो बालुवा थिग्र्यान (sedimentation) बढेर जलाशयहरूलाई प्रदूषित बनाउनुका साथै पानी बढ्ने बाटो समेत रोक्न सक्छ । प्रभावित क्षेत्रमा छरिएर रहेको बस्तीमा भएको कमजोर वातावरणले आवास निर्माणका लागि आवश्यक निर्माण सामग्रीहरू दिगो रूपमा पाउन पनि चुनौती सिर्जना गरेको छ । स्थानीय क्षेत्र, नदी किनार र पहाडबाट निर्माण सामग्री निकाल्दा यसले वातावरण, भूगोल, ठाउँको मनोरमता, आदिलाई दीर्घकालीन रूपमा असर गर्न सक्छ । गलत रूपले निकालिएको रोडा, बालुवा र ढुङ्गा सँगै वर्षायाममा भएको भारी वर्षाले प्राकृतिक सन्तुलनलाई बिगारेर भूकम्पले चिरा पारेको ठाउँमा फर्ने पहिरो र भूक्षयको जोखिम बढाउँछ ।

सम्भावित न्यूनीकरणका उपायहरू यसप्रकार छन् :

१. भत्किएको भवनबाट बचेका सामग्रीहरूको पुनः प्रयोग गर्नुपर्छ (बाँकी रहेका ढुङ्गा, माटो, आदि) । भूकम्पका कारण पूर्ण वा आंशिक क्षति भएका घरहरूबाट निस्केको आधाउधि टुक्रे ढुङ्गा वा ईँटाहरू पुनः प्रयोग गर्न सकिने हुन्छ ।
२. ढुङ्गाखानी वा बालुवा, रोडा, माटो उत्खनन गर्न सुरक्षित ठाउँको पहिचान भूप्राविधिक विज्ञ (वा भीर स्थीरताबारे अनुभवी सिभिल ईन्जिनियर) गरेको हुनुपर्छ । त्यसैगरी, कुनै निश्चित ठाउँबाट भवन निर्माणका सामग्री उत्खनन गर्न कुनै जिम्मेवार निकायको स्वीकृति आवश्यक हुन्छ ।
३. सम्भव भएसम्म निर्माण सामग्रीहरूका लागि गरिने उत्खनन जिविस र गाविस वा अरु कुनै स्थानीय निकायहरूले तोकेको स्थानबाट नै हुनुपर्छ । आयोजना क्षेत्रभित्र स्वीकृत स्थानको पहुँच नभएको वा उपलब्ध नभए बालुवा, रोडा, ढुङ्गा र माटो भूप्राविधिक वा भीर स्थीरतामा अनुभवी सिभिल ईन्जिनियरबाट सुझाएको प्राविधिक सल्लाहको आधारमा उत्खनन गरिनेछ । आवश्यक भएमा वातावरणीय व्यवस्थापन योजना (EMP) पनि तयार गरिनेछ ।
४. घरधनी वा उत्खननमा संलग्न हुने व्यक्तिहरूलाई सुरक्षित उत्खननबारे तालिम दिइनेछ ।
५. कतै ठाउँ खाली गराउँदाको प्रभाव जाँच गर्न आवश्यक भूमि प्रयोगको तरिका, भएका खेतीपातीको वितरण र पानी निकासको प्रवृत्तिको परीक्षण गरिनेछ (यो छनौटमा र बस्ती/समुदाय स्तरमा ESMPको तयारी गर्दा एक भाग हुनेछ)।
६. भीर स्थीरता र भूक्षयमा कुनै पनि नकारात्मक प्रभाव नपार्न, खेतीयोग्य वा चरण क्षेत्र वा बाँजो खेतको प्रयोगबारे योजना गरिनेछ ।
७. सकभर कम काठ प्रयोग गर्ने प्रविधिलाई प्रोत्साहन दिइने छ ।

४४. **स्वास्थ्य र सुरक्षण** : अर्को प्रभाव भनेको स्थानीय रैथाने व्यक्ति, कामदार र अन्य निर्माणमा संलग्न भएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य र सुरक्षामा हुन्छ। निर्माणको काम सानो स्तरमा छरिएर रहेको भए तापनि, दुर्घटना निर्माण सामग्री ओसार्दा, उत्खनन गर्दा, रुख काट्दा वा जग खन्दा, सामग्रीको भण्डारण गर्दा र निर्माण स्थलमा र बाटो बनाउँदा वा रोकिँदा पनि हुनसक्छ।

सम्भावित न्यूनीकरणका उपायहरू यसप्रकार छन् :

- निर्माण सामग्रीको प्रयोग र त्यससँग सम्बन्धित जोखिम र सुरक्षाका सवालबारे स्थानीय रैथाने व्यक्ति, दक्ष कामदार (उदाहरण, मिस्त्री), अदक्ष कामदार र अरु संलग्न सरोकारवालाहरूलाई तालिम तथा सचेतना दिनुपर्नेछ। निर्माण स्थलको तारबार र रेखदेखका साथै सामग्रीहरूको भण्डारण पनि सुरक्षा अपनाएर गरिनेछ। सञ्चालन विधिमा नै उपयुक्त किसिमको व्यक्तिगत संरक्षण सामग्रीबारे स्पष्ट पारिने छ र निर्माणका बेला सो विधि अपनाइनेछ। कार्यस्थलको, कामदारको र समुदायको सुरक्षासँग सम्बन्धित शर्तहरू, भत्काउने, भग्नावशेष पन्छाउने र निर्माणका क्रियाकलापको समझदारी पत्र वा सम्झौता पत्रमा थप गरिनेछ। यो आयोजनाले आवास डिजाइन साथै समुदायलाई निर्माण विधिबारे नमुनाहरू उपलब्ध गराउनेछ। यसमा वातावरणीय स्वास्थ्य र सुरक्षाबारे विधि वा निर्देशन खुलाइनेछ।

४५. **वातावरणीय प्रदूषण**: भूकम्पबाट पूर्ण वा आंशिक क्षति भएका घरहरूबाट निकै टुक्रे इँटा, ढुङ्गा अनि माटो रहेका छन्। यी भग्नावशेषलाई जथाभावी फाल्दा जल वा हावा प्रदूषित हुनसक्छ। निर्माण सामग्रीहरू गलत तरिकाले वा जथाभावी राख्दा पनि स्थानीय स्तरमा प्रदूषण (localized pollution) हुनसक्छ। निर्माणका बेला हुने प्रदूषणको जोखिम भनेको पानी र सरसफाइ/चर्पीको अभावले हुने हो। जसबाट खुला स्थानमा दिसा गर्ने र वातावरण दूग्न्धित हुने मात्र होइन त्यसले परिवार र समुदायको स्वास्थ्यलाई असर गर्छ। घरभित्र नै खाना पकाउन, तताउन वा उज्यालोका लागि ऊर्जाका रूपमा दाउरा वा भारपात प्रयोग गरेमा घरभित्र कै वायु प्रदूषण पनि हुन्छ।

४६. अर्कै क्षति पुगेका स्थानीय कृषि केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी र अस्पताल, आदिबाट पनि खतरायुक्त सामग्री वा रसायनहरू निस्कने सम्भावना हुन्छ। यसको स्थानीय व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य, जलाशय र माटोमा नकारात्मक असर पुऱ्याउन सक्छ जसले कृषि उत्पादकत्व पनि घटाउँछ। यस्ता रसायनहरूको उपस्थिति र त्यसलाई हटाउँदाको सम्भावित जोखिमहरूलाई उपयुक्त रूपमा अनुभवी व्यक्तिहरूले पहिचान गरेर सुरक्षित रूपमा विसर्जन गर्नका लागि त्यसको भण्डारण गर्नुपर्छ।

सम्भावित न्यूनीकरणका उपायहरू यसप्रकार छन् :

१. निर्माण सामग्रीको सुरक्षित भण्डारण (छोपेर नपोखिने नछरिने गरी राखिएको)
२. भत्किएको घरेलु वा अन्य संरचनाबाट बचेका टुक्रे सामग्रीहरूलाई नियन्त्रित रूपमा हटाउने। काम लाग्ने र नलाग्ने भग्नावशेष हटाएर प्राविधिक व्यक्तिको सल्लाहमा सुरक्षित रूपमा काम नलाग्ने सामान हटाउने।
३. निर्माण स्थलमा पानी छर्किएर धूलो नियन्त्रण गर्ने वा मास्क लगाएर रुमालले नाकमुख बन्द गरेर वा नाकबन्दीको प्रयोग गरेर काम गर्ने।

४. निर्माण स्थलमा अस्थायी चर्पीको व्यवस्था गर्ने र नयाँ भवनमा चर्पी लगायत ढल निकासको पनि सुविधा थप्ने काम गर्ने
५. स्थानीय बासिन्दाले घरमा पकाउन, तताउन वा उज्यालोका लागि दाउरा वा अन्य बायोमास ऊर्जाको प्रयोग गर्ने भए सुधारिएको धूवारहित चूल्होको प्रयोग गर्ने व्यवस्था गर्ने
६. समुदाय वा वस्ती छनौट गर्दा खतरायुक्त रसायन वा सामाग्रीको उपस्थिति देखिएको भए त्यसको सुरक्षित सङ्कलन, भण्डारण वा हटाउने जस्तै, क्षति पुगेको कृषि सेवा केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी हुन सक्छन् ।

४७. **भौतिक सांस्कृतिक श्रोत (PCR)** : आयोजना क्षेत्रमा विभिन्न किसिमका भौतिक सांस्कृतिक श्रोत रहेका छन् । यस्ता श्रोतहरूमा खासै प्रभाव नपर्ने भनिए तापनि क्षतिग्रस्त भौतिक सांस्कृतिक श्रोत भएका स्थानहरूबाट सामग्री चोरी हुने वा घर निर्माण प्रयोग हुने वा भौतिक सांस्कृतिक श्रोत सहभागी परिवारमध्ये कसैको निजी भूमिमा हुने सम्भावना हुनसक्छ ।

सम्भावित न्यूनीकरणका उपायहरू यसप्रकार छन् :

- सहभागी परिवारहरूसँगको सहभागिता सम्बन्धी सम्झौताले घर निर्माणमा कुनै पनि भौतिक सांस्कृतिक श्रोत को प्रयोग गर्न बन्देज लगाउने र लाभान्वितको सम्पत्तिमा भएका भौतिक सांस्कृतिक श्रोत लाई कानुन अनुरूप संरक्षण गर्ने व्यवस्था उल्लेख गरिनुपर्छ ।
- लाभान्वित र समुदायको चेतना सचेतना कार्यक्रम मार्फत बढाइनेछ । यसमा भौतिक सांस्कृतिक श्रोत र प्राचीन धरोहरसम्बन्धी राष्ट्रिय कानुनी प्रावधानहरूबारे उल्लेख गर्नुपर्छ ।

वातावरणीय तथा सामाजिक विषयमा नीतिगत ढाँचा

वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन ढाँचाको विकास तल उल्लेखित प्रचलित नेपाली ऐन, नीति नियम तथा विश्व बैंकको संरक्षण सम्बन्धी नीतिहरूलाई मध्यनजर गरि बनाइएको हो ।

४.१ राष्ट्रिय कानून तथा नीति नियम

४८. नेपाल सरकारले सामाजिक विकास र बचावका प्रावधान भएका विभिन्न क्षेत्रगत नीति, ऐन, निर्देशिका तथा निर्देशिका लागु गर्नुका साथै विभिन्न अन्तराष्ट्रिय सन्धी तथा कानूनमा हस्ताक्षर गरेको छ । यस आयोजनाका निम्ती सामाजिक विकास, आदिवासी जनता तथा दलित सहित जोखिममा रहेका समुदायसँग सम्बन्धित प्रचलित नेपाली ऐन, नीति नियम, निर्देशिका र नेपालले हस्ताक्षर गरेका अन्तराष्ट्रिय सन्धीहरूको समिक्षा गरि नेपाल सरकारको सुरक्षा सम्बन्धी आवश्यकता बुझि यस आयोजनालाई सोही अनुरूप राखिएको छ । त्यस्तै गरि संरक्षणको आवश्यकता पहिचान गर्नका लागि नेपाल सरकारले २००७ मा अनुमोदन गरेको आदिवासी जनजाति सम्बन्धी आइ.एल.ओ. महासन्धीको न. १६९ (१९८९) र संयुक्त राष्ट्र सघको आदिवासी अधिकार सम्बन्धि घोषणा (२००७)को समिक्षा पनि गरिएको छ ।

यस आयोजनाको दायरामा रहेर हेर्दा संरक्षण सम्बन्धि नीति नियमलाई ४ भागमा वर्गिकरण गर्न सकिन्छ ।

- जग्गा अधिकरण, क्षतिपूर्ति तथा पुनर्वास सम्बन्धि नीति नियम

- आदिवासि जनता र जोखिममा रहेका समुदायको बचाव
- सुशासन, सामाजिक उत्तरदायित्व तथा सार्वजनिक परामर्श
- प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन सम्बन्धि कानूनी उपाय, ढाँचा तथा निर्देशिका

४९. प्राचिन पुरातात्विक संरक्षण सम्बन्धि ऐन (१९५६), जलचर जीव संरक्षण ऐन (१९६०), राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण ऐन (१९७३), वन ऐन (१९९३), वन सम्बन्धि नीति नियम (१९९५), वातावरण संरक्षण ऐन (१९९७) र वातावरण संरक्षण नियम (१९९७)हरू वातावरण संरक्षण सम्बन्धि रहेका प्रमुख ऐनहरू हुन्। यी ऐन, नीति नियम, निर्देशिका, निर्देशन पुस्तिका तथा व्यवस्थाहरूले वातावरण संरक्षण, प्रबर्द्धन तथा व्यवस्थापनको प्रक्रिया र कार्यप्रणाली परिभाषित गरि नियन्त्रण संरचना बनाएको छ। वातावरण संरक्षण ऐन र वातावरण संरक्षण सम्बन्धि नीति नियमले वातावरणीय परिक्षणका आवश्यकता तथा प्रक्रिया स्पष्ट पारेको छ। वन ऐन, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, जलचर जीव संरक्षण ऐन तथा प्राचिन पुरातात्विक सुरक्षा ऐनहरूको अनुसार विकास सम्बन्धि आयोजना/कार्यक्रमहरूले कार्यवयन गर्नका निमित्त आधिकारिक निकायबाट मञ्जुरनामा लिन अनिवार्य छ। यी ऐनहरूले प्राकृतिक श्रोतहरूको संरक्षण र बचाउमा जोड दिएका छन्।

अनुसुचि ३ ले नेपालको वातावरण तथा सामाजिक नीतिको समिक्षा गरेको छ। यसका साथै नीति नियममा रहेका रिक्तताको पनि विश्लेषण गरेको छ।

४.२ विश्व बैंकको संरक्षण सम्बन्धि नीति नियमहरू

५०. सम्पूर्ण सम्भावित उपआयोजनाहरूले अनिवार्य रूपमा वातावरणीय र सामाजिक अध्ययन तथा नेपाली ऐन र नीति नियम अनुरूप अनुमोदन लिन अनिवार्य छ। यसका साथै आयोजनाहरूले विश्व बैंकका थप केहि नीति नियमहरू पालना गर्न आवश्यक रहन्छ।

• OB/BP ४.०१ वातावरणीय परिक्षण

प्रस्तावित कार्यक्रमको प्रकृतिलाई हेर्दा यो नीतिको आवश्यकता पर्दछ। आयोजनाबाट पर्ने सम्भावित प्रभावको गहिराइका आधारमा यो समग्र आयोजनालाई वर्ग ख मा वर्गिकरण गरिएको छ। प्रत्येक उपआयोजनाहरूलाई सामुदायिक/बसोबासको तहमा निरिक्षण गरिने छ र उचित वातावरणीय वर्ग पनि निर्धारण गरिने छ। OP ४.०१ का आधारमा रहेर सो उपआयोजनाहरूको वातावरण सम्बन्धी ध्यानाकर्षण पनि गरिने छ। हरेक कामलाई विल्ड मेक बेटर (असल पूर्णनिर्माण) पद्धतिका आधारमा धनिलाई घर निर्माणका तहमा प्रोत्साहन, सहयोग र उचित वातावरणीय असल अभ्यासको पालना गराइनेछ। घर/आवासको निर्माण योजना बनाउने र घर निर्माणकै क्रममा वातावरणीय असल अभ्यासहरूको अनुसरण गरिने छ।

• OP/BP ४.०४ प्राकृतिक वास्थान

आयोजनाद्वारा घर निर्माण अनुदान प्राप्त गर्ने केहि परिवारहरू संरक्षित क्षेत्रको प्रतिरोधात्मक क्षेत्रमा पर्दछन् भने धेरै परिवारहरू वन/जङ्गल र प्राकृतिक वास्थानको समिपमा रहेको हुन सक्छन्। एकाघर निर्माणले प्राकृतिक वास्थानमा कुनै पनि अर्थपूर्ण प्रभाव नपारेता पनि धेरै

घरहरूको निर्माणमा काठको उपभोगले एककित रूपमा प्राकृतिक वास्थानको अवस्था तथा स्वभावमा प्रभाव पार्न सक्छ। त्यसै कारण यो नियम लागु हुन जान्छ। जस अनुरूप बसोबास/समुदायको तहमा निरिक्षण गरि सम्भावित प्रभाव निर्धारण गरिनेछ, र सो क्षेत्र अनुरूपको न्यूनीकरण उपाय खोजिने छ।

- **OP/BP ४.३६ वन**

काठ तथा अन्य निर्माण सामाग्रीका लागि समुदायहरू वनमा आश्रित हुने हुनाले यस आयोजनाले वनमा नकारात्मक असरहरू पर्ने सम्भावना बढि देखिन्छ। त्यसैले यो नीति अनिवार्य रूपमा लागु हुनेछ।

- **OP/BP ४.११ भौतिक सांस्कृतिक सम्पदा**

सांस्कृतिक महत्व बोकेका धेरै भौतिक सम्पदाहरू आयोजना क्षेत्रमा अवस्थित हुन सक्छन्। यस प्रकारका सम्पदामा कुनै असर नपर्ने देखिए पनि, भौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको चोरी हुने वा घर निर्माणका क्रममा प्रयोग हुन सक्ने सम्भावना रहन्छ। साथै यस प्रकारका सांस्कृतिक सम्पदा कुनै पनि घर परिवारको व्यक्तितगत जग्गामा रहेको हुन सक्ने सम्भावना पनि हुन्छ। त्यसैकारण सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणका उद्देश्यले यो नियम पनि लागु हुने छ।

- **OP/BP ४.१२ अनिच्छित पूर्नवास**

यस आयोजनामा विशेष गरि नयाँ वासस्थान सम्बन्धि उपआयोजनाहरूमा भुमि अधिग्रहण तथा इच्छा बिना पूर्नवासलाई पूर्वानुमान गरि **OP/BP ४.१२** लागु गरिएको छ। भुमिसँग सम्बन्धित प्रभावको लागि सहायक आयोजनाहरूको निरिक्षण गरिने छ। त्यसका साथै पूनर्वास सम्बन्धि कार्ययोजना विकास गरि कार्यान्वयन गरिने छ। यस आयोजनाका लागि पूनर्वासको ढाँचा तयार गरिएको छ।

- **OP/BP ४.१० आदिवासि जनजाति**

क्षेत्रगत भ्रमण, आदिवासि जनजातिका विशेषज्ञसंगको छलफलहरूले आयोजना क्षेत्रमा आदिवासि जनजाति रहेको संकेत दिएको छ। त्यसैले यस आयोजनाका निमित्त आदिवासि जनजाति योजनाको खाका तयार गरिएको छ।

५. वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन: वातावरणीय तथा सामाजिक संरक्षणका बिषयहरूको सम्बोधन गर्ने प्रक्रिया

५.१. वातावरणीय तथा सामाजिक निरिक्षण, न्यूनीकरण र व्यवस्थापन उपायको विकास, कार्यान्वयन तथा अनुगमनका लागि यस आयोजनाले निम्न लिखित प्रक्रिया अपनाउने छ।

चरण १: वातावरणीय तथा सामाजिक बचावको प्रभाव तथा नेपाली नीति नियम र विश्व बैंकको नीतिका आधारमा निश्चयका लागि बसोबास तहमा जाँच-छनोट गर्ने।

- चरण २: न्यूनीकरणका उपाय र असल अभ्यास सम्मिलित बसोबास तहको वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना विकास गर्ने ।
- चरण ३: परिवारसँग अनुदान सम्भौतामा न्यूनतम वातावरणीय संरक्षणको विवरण समावेश गर्ने ।
- चरण ४: बसोबास तहको वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनाको समीक्षा र पुष्टि साथै घरेलु तहको विवरण लिने ।
- चरण ५: परामर्श, प्रकटिकरण, सचेतना र वितरण गर्ने ।
- चरण ६: घरघरको विवरण लिने र बस्ति वा टोलको वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनाको कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्ने ।

तल यी विभिन्न चरणको विस्तृत रूपमा विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

चरण १: वातावरणीय तथा सामाजिक संरक्षणको प्रभाव तथा नेपाली नीति नियम र विश्व बैंकको नीतिका आधारमा संरक्षणका लिखतको सुनिश्चितताका लागि टोल वा बस्तिका तहमा पुगेर जाँचछनोट गर्ने

५२. बसोबासको परिभाषा: वातावरणीय तथा सामाजिक निरीक्षण र वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना निर्माणको उद्देश्यका लागि डिएल-पिआइयू (DL-PIU) ले बसोबासलाई निम्न उल्लेखित मापदण्डका आधारमा परिभाषित गर्ने छ ।

क) प्रशासनिक सीमा जस्तै वडा वा गाविस

ख) गाँउ/ठाउँ/समुदायको नाम

ग) प्राकृतिक वा स्थलाकृतिक सीमा

घ) निकटता

त्यसैले कुनै एक वडा अथवा गाविसलाई एउटा बसोबास क्षेत्र भनि निर्धारण गर्न पनि सकिन्छ वा एउटै वडामा एक भन्दा बढि बसोबास क्षेत्र पनि हुन सक्छ । योग्यतापूर्ण अध्ययन समुहले संकलन गरेको जिपिएस संयोजन (GPS coordinates)को आधारमा बसोबास क्षेत्रको सीमा निर्धारण गरिने छ ।

५३. पुनर्निर्माणका लागि बसोबास क्षेत्र छनोट पछि वातावरणीय तथा सामाजिक विशेषज्ञ, सल्लाहकार, साभेदारी/सहयागी संस्थाहरू द्वारा जिल्ला स्तरिय आयोजना कार्यवयन संयन्त्रले नेपाली ऐन, नीति नियम, विश्व बैंकको बचावका नीति व्यवहारिकता निर्धारित गर्न र अनुकूल बचाउको आवश्यकता साथै स्थिरता वृद्धिको अवसर पहिचान गर्न प्रत्येक बसोबास क्षेत्रको जाँच गर्ने छ । अध्ययन समुहलाई सुरुको वातावरणीय तथा सामाजिक सुचना/जनकारी लिन अभिमुखिकरण गरिने छ । जिल्ला स्तरिय आयोजना कार्यान्वयन संयन्त्रले यसरी संकलन गरिएको

सुचना/जानकारी तथा अन्य माध्यमबाट प्राप्त सुचनाको प्रयोग गर्ने छ। सुचना पुष्टिका लागि स्थलगत भ्रमण आवश्यक पर्न पनि सक्छ वा नपर्न पनि सक्छ। यदि प्रत्येक केसको स्थलगत निरिक्षण गर्नु परेमा जाँच गर्ने समुहले आफ्नो व्यवसायिक ज्ञानका आधारमा निर्णय गर्ने छन्। अनुसुचि १ मा जाँचको सुचि दिइएको छ।

५४. जाँच छनोट

- बसोबास क्षेत्रका विशेष तथा सम्भावित वातावरणीय (भौतिक, जैविक, सामाजिक र संस्कृतिक) विषयको पहिचान गर्ने छ।
- आवश्यक नियमक मन्जुरी (जस्तै वन तथा भुसंरक्षण मन्त्रालयबाट विशेष संरक्षित क्षेत्रबाट रुख काट्न छुट पत्र, जिविस वा गाविसबाट ढुङ्गाखानीको अनुमति दिएको पत्र)
- संरक्षणको कागजात जस्तै वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना अथवा अन्य विशेष अध्ययनको लागि आवश्यक अनुसन्धान, परिक्षणलाई स्थापना गर्ने।

५५. बसोबास तहको निरिक्षणले सामाजिक प्रभावलाई पनि मध्यनजर गरि जाँच गर्ने छ। जसमा यी विषयलाई समावेश गरिने छ।

क) जग्गा अधिकरण र इच्छा बिना अस्वेच्छिक जर्वजस्ति पूनर्वास (अस्थायी वा स्थायी)का आवश्यकता (यदि कुनै भएमा),

ख) जोखिममा रहेका समुदायको लगायत बसोबास क्षेत्रको जनताको आधारभूत सामाजिक तथा आर्थिक विशेषता,

ग) यदि आदिवासी समुदाय रहेमा आयोजनाको कार्यन्वयनले पार्न सक्ने असरहरू।

५६. बसोबास तहका जानकारीहरू राखि निरिक्षणको प्रतिवेदन गाविस तहमा गरिने छ।

चरण २: न्यूनीकरणका उपाय र असल अभ्यास सम्मिलित बसोबास तहको वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना विकास गर्ने।

५७. यदि उप-आयोजनाले इच्छा बिनाको पूनर्वास गर्ने भएमा जिल्ला स्तरिय आयोजना कार्यवयन संयन्त्रले आयोजनाको “पूनर्वास नीतिको ढाँचा”ले उल्लेख गरे अनुरूपको प्रक्रिया चल्ने छ। त्यस्तै गरि यदि आदिवासीको बसोबास रहेमा, अथवा उनिहरूको उप-आयोजना क्षेत्रमा सामुहिकरूपमा संलग्न रहेमा आयोजनाको, “जोखिममा रहेका समुदायको विकास योजना ढाँचा” लागु हुने छ। तदनुसार पूनर्वास व्यवस्थापन योजना र जोखिममा रहेका समुदायको विकास योजना पनि बनाइने छ। यस्तै गरि गाविस स्तरमा पूनर्वास व्यवस्थापन योजना र जोखिममा रहेका समुदायको विकास योजना राखि प्रतिवेदन तयार पारिने छ।

५८. वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना

बसोबासको अनूकूल वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना निर्माणको लागि जिल्ला स्तरिय आयोजना कार्यन्वयन संयन्त्र समेत संलग्न रहेर बनेको वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना टीमले स्थलगत भ्रमण गरि सुचना तथा आवश्यक जानकारी संकलन गर्ने छ।

वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनाको निर्माण बसोबास निरिक्षण र सम्भावित प्रभावको निरिक्षणको निष्कर्ष तथा सुझावका आधारमा गरिने छ। यसले नकारात्मक प्रभाव हटाउन, कम गर्न र सकारात्मक प्रभाव वृद्धि गर्न सुझाव दिनुका साथै आवश्यक विषयहरूको पहिचान गरि अनुगमन गर्न सुझाव दिन्छ।

५९. वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनामा निम्न लिखित विषय राखिने छ।

- नक्सा- वातावरणीय र सामाजिक विशेषता र सम्भावित जोखिम उद्घृत नक्सा
- वातावरणीय र सामाजिक विशेषताको विवरण -स्थिति, महत्व र संवेदनशीलता
- सम्भावित प्रभावको विवरण -बसोबास तहको प्रभाव र घरेलु तहको प्रभाव
- न्यूनीकरणका उपाय र असल अभ्यास साथै वातावरणीय सम्बद्धन तथा वृद्धिका अवसर

क) बसोबास वा बस्ति स्तरका न्यूनीकरणका उपाय र असल अभ्यास/वातावरणीय वृद्धिका अवसर

यस अन्तर्गत बसोबास क्षेत्र विशेष न्यूनीकरणका उपायहरू पर्दछ, जस्तै भू-क्षय रोक्ने उपाय/पहिरो नियन्त्रण, वन व्यवस्थापनको सबलिकरण, बसोबास तहको भग्नावशेष व्यवस्थापन, आदि जसले भएका जोखिमपूर्ण प्रभावको क्षतिपूर्ति गर्दछ, अथवा बसोबास/उप-आयोजनाको प्रभाव (प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष/लागु गरिएको/बढोत्तरी र तिर्घकालिन)को न्यूनीकरण गरि स्विकार गर्न सकिने तह (अथवा सकारात्मक प्रभावमा वृद्धि)मा ल्याउछ। वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनाले अर्वास्थित पर्यावरणको वृद्धि, कृषि वा घर निर्माणका भग्नावशेष व्यवस्थापनद्वारा जमिनको दाबी, वनको क्षत्रको वृद्धि, संकटपूर्ण वासस्थानको संरक्षण, आदि। न्यूनीकरणका उपाय र असल अभ्यासहरूले जोखिमपूर्ण प्रभावको न्यूनीकरण गर्नुका -वृक्षारोपण गरेका भिर पाखामा बाढि, भेल, पहिरो र भू-क्षयको जोखिम कम गर्छ। साथै समुदायलाई जीविकोपार्जनका श्रोत/साधन र सार्वजनिक सुविधाहरू पनि प्रदान गर्दछ। विशेष आवश्यकताहरू विभिन्न बसोबासका हिसाबले फरक हुन सक्छ।

ख) घरेलु स्तरीय न्यूनीकरणका उपाय र असल अभ्यास/वातावरणीय वृद्धिका अवसर

घरेलु स्तरमा न्यूनतम मापदण्ड/आवश्यकता छन् जसलाई संकलन गर्न आवश्यक छ। स्थानीय स्तरमा उपलब्ध श्रोत/साधन प्रयोग गरि बनाइएको भूकम्प प्रतिरोधात्मक तथा जलवायु अनुकूल संरचना, मानव स्वास्थ्यमा असर पर्ने घरेलु वायु प्रदुषण (विशेष गरि महिला खाना बनाउदा हुने प्रदुषण) रोकथाम सम्बन्धि व्यवस्था (जस्तै सुधारिएको चुलो, चिमनी र घरमा चर्पिको व्यवस्था), आदि। घरहरू जोखिमपूर्ण स्थानमा वा नजिकमा हुन नहुने। वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनाले वासस्थान वरिपरि तथा नजिकमा रहेका जोखिमपूर्ण स्थानको पहिचान गर्दछ। ढुङ्गा तथा काठ जस्ता निर्माण सामग्रीको पुनःप्रयोग सुझावको रूपमा आउने एउटा उदाहरण हो।

परिच्छेद ३ र अनुसुचि ३ ले सम्भावित प्रभाव, न्यूनीकरणका उपाय र असल अभ्यासको बारेका विवरण दिएको छ। यिनीहरूलाई वासस्थान, क्षेत्र, भौगर्भिक अवस्था, वातावरण, माटोको प्रकार अनुरूप बनाइनु पर्छ। विशेष उपाय/कार्यक्रम क्षेत्र अनुसार फरक हुन्छ।

वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनाले राम्रो घर निर्माणका अवसरको पहिचान तथा क्षेत्रगत हिसाबको सुभाव पनि दिन्छ ।

- सिनर्जी, सहयोग तथा विकासका लागि आयोजना संचालित क्षेत्रमा अरु कार्यक्रम तथा आयोजनाको पहिचान यस अर्न्तगत नविकरणीय उर्जा, सुधारिएको चुलो, खाने पानी तथा सरसफाई, वन, भु-संरक्षण, आदि कार्यक्रम पर्दछ ।

समुदायको जीविकोपार्जनको अवसर प्रबर्द्धन गर्ने उद्देश्यले घर निर्माण सम्बन्धि आयोजनालाई अरु आयोजना वा प्रयाससँग जोड्नका लागि बसोबास तहको निरिक्षण तथा ई.एस.एम.पिको निर्माणका क्रममा अरु विकासका समुदायिक पहलको पहिचान गर्न सकिन्छ । अरु आयोजनाहरू सँग जोड्ने प्रयासले कार्यक्रमको सिनर्जीको विकास गर्नुका साथै भुकम्प पिडित परिवारलाई विस्त्रित सहयोग उपलब्ध गराउछ ।

ई.एस.एम.पिको प्रतिवेदन बसोबास तहको ई.एस.एम.पि समाविष्ट गरि गाविस तहमा निर्माण गरिने छ ।

घर निर्माणको योजना बनाउदा, संरचना बनाउदा तथा घर निर्माणकै क्रममा अनुसुचि ३ मा उद्धृत वातावरणीय दृष्टिले असल मानिएका कामहरूको अभ्यास बढाउन जरुरी छ ।

६. छलफल र सूचना प्रवाह

६८. EMSF को तयारी भइरहेका बेलामा, आयोजनाका वातावरणीय र सामाजिक पक्षका बारेमा राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरमा पनि सरकारका सरोकारवाला विभाग र जिल्लास्तरीय कार्यालय, आयोजनाका सरोकारवालाहरू, समुदायमा आधारित संस्था, गैरसरकारी संस्था, महिला समूह, आदिवासी जनजातिका संस्थाहरू, आदि सँग छलफल सञ्चालन गरिएको थियो । अर्थपूर्ण छलफलका लागि, सरोकारवाला समूहहरूलाई केही समय अगावै उनीहरूको स्थानीय भाषा र बुझ्ने किसिमले मस्यौदा दस्तावेज तयार पारेर छलफल गर्ने समूहलाई दिइएको थियो । छलफलबाट आएको पृष्टपोषणबाट आएको परिमार्जित सुरक्षा दस्तावेज (ESMF, IPPF)हरू यसप्रकार छन् – (क) आयोजनाको असर पर्ने समूह र स्थानीय संस्थाहरूलाई पहुँच हुने गरी राष्ट्रिय स्तर र सार्वजनिक स्थलमा पुनः प्रवाह गरेको, (ख) Clearance का लागि विश्व बैंकमा पेश गरिएको, र (ग) सूचना प्रवाहका लागि सार्वजनिक विश्व बैंकको Infoshop मा पेश गरिएको ।

६९. सूचना प्रवाह र सार्वजनिक छलफल भनेका सहआयोजनाको तयारी र कार्यान्वयनका लागि पनि महत्वपूर्ण र आवश्यक हुन्छन् । त्यसैगरी, आयोजना कार्यान्वयनमा अर्थपूर्ण छलफल पनि निरन्तर हुनेछ । यसले सहआयोजनाबाट असर पर्ने व्यक्तिहरू तथा अन्य सरोकारवालाहरूलाई सहआयोजनाको योजना र कार्यान्वयनमा सहभागी बन्ने र योगदान दिने अवसर पाउँछन्, जसका कारण नकारात्मक प्रभावहरूको न्यूनीकरण र लाभ बढाउन सकिन्छ ।

७०. न्यूनतम रूपमा खुलाउनै पर्ने सूचनामा निम्न कुराहरू पर्छन् – योग्य लाभान्वितहरू र उनीहरूको योग्यताको लागि शर्तहरू; अनुदान भुक्तानी प्राप्त गर्नका लागि आवश्यकताहरू (वातावरणीय र सामाजिक आवश्यकताहरू समेत); घरको नमुना र प्रारूप; गुनासो सम्बोधन संयन्त्रवारे सूचना; र अन्य आयोजनासँग सम्बन्धित सूचना । सूचना प्रवाह गर्ने माध्यम फरकफरक हुनसक्छन् जसमा पोष्टर, हातेपुस्तिका, पत्रपत्रिका, इन्टरनेट र सामुदायिक बैठक पर्न सक्छन् । अर्थपूर्ण छलफलको

आधार तयार पार्न, ESMF, IPPF, सुरक्षा दस्तावेजहरू प्रभावित वर्ग र सरोकारवालाहरूको पहुँच हुने गरी सार्वजनिक स्थलमा छलफल अगाडि नै खुलाइने छ। सम्भावित पहुँच भएको स्थल जिविस कार्यालय, भवन तथा आवासको जिल्ला कार्यालय, गाविस, नगरपालिका, स्थानीय गैरसरकारी संस्था, क्लब वा उपभोक्ता समूहहरू, आदि हुनसक्छन्।

७१. विपदपछि आवास र समुदाय निर्माणको कार्य अत्यन्त कठिन हुन्छ। सरकार, पुर्ननिर्माणमा संलग्न संस्थाहरू र प्रभावित मानिसहरूबिचको राम्रो सञ्चार रणनीतिले नै दिगो रूपमा आयोजना कार्यान्वयन हुने सुनिश्चित गर्न सकिन्छ। सञ्चारको उद्देश्य भनेको सहभागिताद्वारा प्रभावित समुदायलाई सशक्तीकरण गर्ने र पुर्नस्थापना र पुर्ननिर्माणका बारे सूचनाको पहुँच बढाउने हो। सरकारी नीति तथा कार्यक्रमहरू, सुविधा, अधिकार, भूमिको अवस्था र पुर्नस्थापना सहायताबारे विभिन्न तरिकाबाट लाभान्वित वर्गलाई उपलब्ध गराउनुपर्छ। सरकारको सञ्चार र सूचना प्रवाह गर्ने क्षमता सीमित हुन्छ। यस पुर्नस्थापना आयोजनाको सञ्चार, छलफल, सञ्चार र सूचना अभियान, जनचेतना कार्यक्रम, स्थानीय भाषामा पर्चा, रेडियो र तालिमप्राप्त प्राविधिक र अरु अधिकारीहरूबाट सूचना प्रवाह गर्नेछ। सञ्चार योजना निम्न तहमा स्थानीय गैरसरकारी संस्था र स्थानीय निकायहरूको साभेदारीमा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिनेछ।

७२. यी साधनहरूले लाभान्वितहरूलाई निम्न सूचना प्रदान गर्न सहयोग गर्नेछन् :

(क) आयोजना, यसका उद्देश्य, विधि, वातावरणीय आवश्यकता, उत्कृष्ट व्यवहारह र स्थानीय समुदायहरूलाई सहभागी हुने र स्थानीय वातावरणको सुधार गर्न योजना बनाउने अवसरबारे;

(ख) निर्माण गर्ने आवासहरूको न्यूनतम मापदण्ड र यी मापदण्डहरू अनिवार्य बनाउँदाको वातावरणीय प्रभाव। मापदण्ड अनुरूप बनाउन आवश्यक सहयोग प्राप्त गर्ने तरिका;

(ग) घर निर्माण गर्दा वातावरणीय सुविधा प्राप्त गर्न लाभान्वित वर्गलाई अर्ध-कानुनी वा कानुनी अवसरहरूसँग जोड्न सूचना प्रदान; र

(घ) समुदाय र सरोकारवालाहरूलाई सरकार वा अन्य निकायको कोष/सहायताको परिचालनबाट भएका वातावरणीय श्रोत/सम्पत्तिलाई वृद्धि गर्न सम्भावनाबारे सूचना प्रदान।

७३. प्राविधिक सहायता र क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम आयोजनाको भाग २ मा डिजाइन गरिनेछ। यो sub-componentले सरकारलाई सम्पूर्ण आयोजना व्यवस्थापन, रिपोर्टिङ, अनुगमन र मूल्याङ्कन, तालिम र पहिचान भएका सुरक्षा न्यूनीकरणका उपायहरूको कार्यान्वयन, गुनासो सम्बोधन संयन्त्रको विकास र अन्य क्रियाकलापहरू समेतको वातावरणीय र सामाजिक ढाँचालाई सहयोग गर्नेछ। प्राविधिक सहायता र क्षमता अभिवृद्धिले वातावरणीय र सामाजिक आवश्यकताबारे स्थानीय प्राविधिकहरूलाई तालिम र चेतना अभिवृद्धि, उत्कृष्ट व्यवहारहरू, स्वास्थ्य र सुरक्षा, फोहोरमैला व्यवस्थापन र प्रदूषण नियन्त्रण, आदि समावेश गर्नेछ।

७. गुनासो सम्बोधन

७४. यस ESMF को गुनासो सम्बोधन संयन्त्रले सम्पूर्ण आयोजनाका लागि निर्माण गरिएको जस्तै हुनेछ। यस संयन्त्रले निम्न कुरा समावेश गर्छ – (क) बोलेर वा लिखित रूपमा गुनासो टिपाउन समेत मिल्ने भएको अभिलेखीकरण र रिपोर्टिङ प्रणाली, (ख) सरकारका विभिन्न तहमा जिम्मेवारी

तोकिएका अधिकारीहरू, र (ग) विभिन्न किसिमका गुनासो सम्बोधन गर्न न्यूनतम समयसीमा तोकिएको गुनासो सम्बोधन गर्ने विशेष protocol ।

७.१ गुनासोको क्षेत्र र परिभाषा

७५. **गुनासोको श्रेणी** : गुनासो सम्बोधन संयन्त्रको व्यवस्थाभित्र भएको क्षेत्रअर्न्तगत मानिने गुनासोको साधारण श्रेणी निम्न बमोजिम छन् ।

- योग्यतासम्बन्धी गुनासो : अयोग्य ठहरिएका व्यक्तिहरूका लागि सर्वेक्षण तथ्याङ्कको पुनः समीक्षा गर्नुपर्ने वा तथ्याङ्क प्रमाणित गर्न सर्वेक्षण समूहद्वारा दोस्रो भ्रमण; लाभान्वित वर्गको पहिचानका लागि स्वामित्व/भूमि सवाल र भवन निर्माणको स्वीकृति
- तादम्यता र प्रमाणीकरण सम्बन्धी गुनासो : साभेदार संस्थाका प्राविधिक कर्मचारीहरूको जाँचको नतिजासँगको असन्तुष्टि; जाँचको बेलाको भ्रमणको समय र तरिकाबारे गुनासो
- भुक्तानी सम्बन्धी गुनासो : भुक्तानी नभएको, ढिलो वा आंशिक रूपमा मात्र भएको अवस्थामा बैंकको स्थानीय प्रतिनिधि वा जिल्ला शाखा कार्यालयका विरुद्ध; भुक्तानी ढिलो पठाएको भएर कार्यक्रम/सरकार विरुद्ध
- कार्यक्रम/प्रक्रियागत गुनासो : सामाजिक वा प्राविधिक साभेदार संस्थाका कर्मचारी विरुद्ध (व्यवहार/प्रवृत्ति/गैरहाजिरी); DL-PIU वा DUDBCका अधिकारीहरू विरुद्ध; भवन निर्माण सामाग्री र श्रमिकको उपलब्धता र मूल्य सम्बन्धी; कार्यक्रमविरुद्ध अरु गुनासोहरू ।

७६. गुनासोहरू साभेदार संस्था, DL-PIU वा गाविस अधिकारीलाई भनेर वा लेखेर दिन सकिन्छ वा फोन गरेर DL-PIU वा PSP मा टिपाउन सकिन्छ । सञ्चार outreach का बेलामा एक टोल फ्री नम्बर (पैसा नलाग्ने) प्रदान गरिनेछ जुन DL-PIUमा GRM सञ्चालकको उठाउने छन् । अझै, गुनासोहरू SMS मार्फत पनि बताउन सकिनेछ । गुनासो टिपाउने एक विस्तृत ढाँचाको विकास गरिनेछ र आएका कुनै पनि गुनासोहरूको अभिलेखन गरिनेछ । प्राविधिक सहयोग प्रणालीले विभिन्न माध्यमबाट आएका गुनासोहरूको व्यवस्थापन गरेर कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि DL-PIU लाई प्रदान गर्नेछ ।

७.२ संस्थागत संरचना

७७. आयोजनाको GRM प्रणालीको संस्थागत संरचना MOFALDको गुनासो सम्बोधन र व्यवस्थापन प्रक्रिया (GRMP), २०७२ को दस्तावेजमा प्रस्ताव भएको संयन्त्रलाई सहयोग गर्ने किसिमको हुनेछ । यो कार्यक्रमले आयोजना विशेषको गुनासो सम्बोधन र सञ्चारका आवश्यकतालाई सहयोग पुर्याउन विभिन्न समयमा थप प्राविधिक र मानव श्रोत प्रदान गर्नेछ । संस्थागत संयन्त्र र गुनासो टिपाउने, सम्बोधन, सञ्चार र समाधान सम्बन्धी भूमिका र जिम्मेवारीहरू यसप्रकार रहनेछन् ।

गाविस/नगरपालिका गुनासो व्यवस्थापन समिति (VGMC/MGMC)

७८. गाविस र नगर स्तरीय GMCमा सचिव वा कार्यकारी अधिकृतका साथै उनीहरूको कार्यालयहरूबाट अरु कर्मचारीहरू हन्छन् । NHRP सम्बन्धी गुनासोहरू छलफल गर्ने VGMC को बैठकमा निम्न समूह वा व्यक्तिहरू समावेश हुनसक्छन् :

- गुनासो टिपाउने व्यक्ति वा अरु सान्दर्भिक वा इच्छुक आयोजनाका लाभान्वित/सरोकारवाला
- वडा नागरिक मञ्चका संयोजक/सदस्यहरू
- साभेदार संस्था वा गुनासोका लागि जिम्मेवार पक्षका प्रतिनिधि
- नागरिक समाज/गैरसरकारी संस्था र गाविसमा सक्रिय रहेका अरु संस्थाहरूका प्रतिनिधि र समुदायका नेताहरू

७९. गाविस सचिव वा अन्य तोकिएको अधिकारीले गुनासो रिपोर्टिङ, अभिलेखीकरण र उच्च स्तरीय समिति वा जिम्मेवार पक्षलाई नसुल्भिएको गुनासो पठाउन प्राथमिक सम्पर्क व्यक्तिका रूपमा काम गर्नेछन्। सचिवले गाविस स्तरको जिम्मेवार पक्षलाई गुनासोबारे जानकारी दिएर जवाफ माग्न सक्छन्। सम्पर्क व्यक्तिले गुनासो सम्बोधनबारे सूचना र जिविस वा उच्चस्तरीय समितिबाट आएको समाधानबारे गुनासोकर्तालाई पनि सूचना प्रदान गर्न सहजीकरण गर्नुपर्छ।

८०. VGMC हरेक सप्ताह वैयक्तिक आधारमा समाधान गर्न नसकिने गुनासोबारे लाभान्वित वर्ग र जिम्मेवार पक्षहरूलाई भेटेर स्थानीय स्तरमा गुनासोहरूको समीक्षा गर्नेछन्। VGMC ले सामुदायिक भेलामा स्थानीय स्तरमा भएका जिम्मेवार पक्षहरू पनि बोलाएर उनीहरूको गुनासो समाधानका निम्ति सार्वजनिक सुनुवाइ जस्ता सार्वजनिक जवाफदेहिताको साधनको प्रयोग गर्न सक्नेछन्। यो भेलाद्वारा जिविस वा उच्च स्तरीय समितिहरूको गुनासोबारे प्रतिक्रिया प्रवाह गर्न सकिन्छ। VGMC ले भेलाको अभिलेख सुरक्षित राख्नुपर्छ। DGMSC (तल दिएबमोजिम) ले VGMC को कार्य सञ्चालनबारे परीक्षण गर्नका लागि यी अभिलेखहरूको आवधिक रूपमा समीक्षा गर्नेछ।

जिविस गुनासो सम्बोधन उपसमिति (DGMSC)

८१. जिविस स्तरीय VGMC ले GRMP २०७२ दस्तावेजमा उल्लेख भए जस्तै यी समावेश गर्नेछ।

- जिविसका योजना, अनुगमन र प्रशासनिक अधिकृत – संयोजक।
- जिल्ला प्राविधिक कार्यालयका ईन्जिनियर – सदस्य
- DL-PIU गुनासो एवं अनुगमन र मूल्याङ्कन अधिकृत – सदस्य सचिव

८२. नेपाल भूकम्प आवास पुर्ननिर्माण आयोजना (NHRP) सम्बन्धी गुनासोको छलफल हुने DGMSC भेलामा जिल्लाका DUDBC डिभिजन कार्यालयका एक ईन्जिनियर, जिम्मेवार पक्षका प्रतिनिधि (उदाहरणका लागि भुक्तानी सम्बन्धी गुनासोका लागि भुक्तानी सेवा प्रदायक (PSP), साभेदार संस्थाका जिल्ला कार्यालयहरू) र अरु गैरसरकारी संस्था, नागरिक समाज संस्था वा जिल्लामा सक्रिय नागरिक समूहहरूबाट इच्छुक प्रतिनिधिहरू सहभागी हुन सक्नेछन्।

८३. जिविस कार्यालयमा टिपाइएका वा पठाइएका कार्यक्रमका सबै गुनासोहरूका लागि प्राथमिक सम्पर्क व्यक्ति सदस्य सचिवका रूपमा DL-PIUका कर्मचारी हुनेछन्। सदस्य सचिवले PSP मा लाभान्वितले प्रत्यक्ष रूपमा टिपाएका गुनासोहरूका बारेमा PSP जिल्ला कार्यालयहरूलाई सूचना सङ्कलन गर्न र त्यसलाई समाधान गर्न लिइएका कदमहरू केन्द्रिय MIS database मा राख्न

सञ्चार गर्नेछन्। उनको जिम्मेवारी जिल्ला सदरमुकाममा रहेका जिम्मेवार पक्षलाई गुनासो पठाउने र उनीहरूलाई आउँदो DGMSC बैठकमा गुनासो सम्बोधन गर्न अपनाइने तरिकाबारे जवाफ दिन उपस्थित गराउनु पर्ने हुन्छ। उनी DGMSCले गरेको निर्णयबारे जिम्मेवार पक्षको प्रतिक्रियामा फलोअप र अनुगमन गर्न पनि जिम्मेवार हुनेछन्। उनी गुनासोको समाधान र अवस्थाबारे आवधिक रूपमा MIS मा राख्न र जिल्ला स्तरीय GMC र केन्द्रिय तह को PMU स्तरीय गुनासो अनुगमन समितिलाई पनि मासिक प्रतिवेदन बुझाउन जिम्मेवार हुनेछन्।

८४. DGMSCले हप्तामा दुईपटक तोकिएको मितिमा भेटेर गुनासोको समीक्षा र जिम्मेवार पक्षबाट प्रतिक्रिया लिनेछन्। उपसमितिले लाभान्वित र जिम्मेवार पक्षले प्रस्तुत गरेको कसलाई स्वीकृत वा अस्वीकृत गर्छन् र जिम्मेवार पक्षहरूलाई तोकिएको समयसीमा भित्र गर्नुपर्ने कार्यबारे निर्देशन दिनसक्छ। जिम्मेवार पक्षले तोकिएको समयसीमामा निर्देशन अवज्ञा गरेमा र गुनासो नसुल्भिएका कारण नीति वा कार्यक्रम स्तरको हस्तक्षेप आवश्यक देखिएमा, आवश्यकता अनुसार, उपसमितिले अन्य जिल्ला तहको निकाय वा कार्यक्रम अनुगमन इकाइ स्तरका समितिहरूमा पठाउन सक्छन्।

जिल्ला स्तर गुनासो व्यवस्थापन समिति (DLGMC)

८५. DLGMC मा निम्न व्यक्ति रहन्छन् :

- स्थानीय विकास अधिकृत, जिविस – संयोजक
- जिल्ला प्राविधिक कार्यालयका प्रमुख – सदस्य
- योजना अनुगमन तथा प्रशासकीय अधिकृत – सदस्य सचिव

HRP बारे गुनासो भएको ठाउँमा जिल्लामा DUDBC डिभिजन कार्यालयका प्रमुखलाई पनि समितिका बैठकहरूमा आमन्त्रण गरिनेछ। आवश्यकता अनुरूप अन्य सरोकारवालाहरूलाई पनि आमन्त्रण गरिने छ।

८६. समितिको प्राथमिक भूमिका भनेको DGMSC को कामकारबाहीमा सहयोग र सहजीकरण गर्ने र गुनासोलाई समाधान गर्न तर्फ केन्द्रित हुने हो। यसबाट समितिले जिविस स्तरको सहसमितिले प्रस्तुत गरेको सम्मत नभएको जिम्मेवार निकायको विरुद्ध उपयुक्त कारबाही अगाडि बढाउनु हो। DLGMC ले अनुगमन र DGMSC ले पेश गरेको मासिक प्रतिवेदन समीक्षा गरेर आवश्यक सुझावहरू पनि प्रदान गर्छ।

आयोजना अनुगमन इकाइ गुनासो अनुगमन र सुझाव समिति (PGMC)

८७. PMU कार्यालयमा PGMC मा यी अधिकारीहरू रहन्छन् :

- कार्यक्रम निर्देशक – संयोजक
- कार्यक्रम उपनिर्देशक – सदस्य
- गुनासो तथा अनुगमन र मूल्याङ्कन विज्ञ – सदस्य सचिव

८८. PGMC सम्पूर्ण GRM प्रणालीको कामकारबाहीबारे अनुगमन गर्न र आएका गुनासोहरूको

विभिन्न प्रकृतिका आधारमा नीति वा कार्यक्रमबारे सुभाब दिन जिम्मेवार हुनेछन् । यो समितिले DGSMCले पठाएका मासिक प्रतिवेदनहरू र PMU/M-PIU मा रहेका MIS विज्ञले MIS प्रणालीमा देखिएका गुनासोको तथ्याङ्कबारे विश्लेषणात्मक प्रतिवेदनहरूको समीक्षा गर्नेछ ।

केन्द्रिय गुनासो अनुगमन र नीति सुधार तथा सुभाब समिति (CGMPRRRC)

८९. मन्त्रालय स्तरीय समितिमा निम्न व्यक्तिहरू हुनुहुनेछ :

- सचिव, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय – अध्यक्ष
- सहसचिव, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय – सदस्य
- महानिर्देशक, स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभाग (डोलिडार) – सदस्य
- महानिर्देशक, DOCR – सदस्य
- सहसचिव, अनुगमन र मूल्याङ्कन डिभिजन – सदस्य सचिव

केन्द्रिय समिति GRM प्रणालीको प्रभावकारिता अनुगमन गर्न र कार्यक्रमको GRM प्रणालीको प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्न नीति र कार्यक्रमबारे निर्देशन कार्यान्वयन गर्न जिम्मेवार हुनेछ ।

७.३ गुनासो सम्बोधन र व्यवस्थापन प्रक्रिया

९०. यो खण्डले गुनासो रिपोर्टिङ र विभिन्न श्रेणीका गुनासोहरूको समाधान गर्ने विधि र कार्यक्रमले गुनासो सम्बोधन प्रक्रियाको विभिन्न चरणमा प्रदान गर्ने सामाजिक र प्राविधिक सहयोगबारे वर्णन गर्नेछ ।

गुनासो रिपोर्टिङ र अभिलेखीकरण

९१. कोही पनि लाभान्वित वा त्यसबाहेकका व्यक्तिहरूले गुनासोको प्रकृति र सहजताका आधारमा निम्न स्थानहरूमा आफ्ना गुनासाहरू टिपाउन सक्छन् : (क) गाविस कार्यालय, (ख) स्थानीय सामाजिक सहायक साभेदार संस्थाका कर्मचारी, र (ग) प्राविधिक सहायक साभेदार संस्थाका कर्मचारी । पछिल्ला दुईले आवश्यक परेको बेलामा गुनासोकर्तालाई गाविस कार्यालयमा गुनासो टिपाउन पनि सहयोग गर्न सक्छन् । तथापि, लाभान्वितहरूलाई सिधै DL-PIU कार्यालयमा गुनासोहरू सिधै टिपाउने अधिकार हुन्छ । लाभान्वितहरू गुनासो प्रक्रियाका कुनै पनि बेलामा न्यायिक संस्था (अदालत प्रणाली), प्रशासनिक माध्यम (जिल्ला प्रशासन कार्यालय वा पुर्ननिर्माण प्राधिकरण (प्रस्तावित) का जिल्ला वा क्षेत्रीय कार्यालय) समक्ष जान सक्छन् ।

९२. गुनासो रिपोर्टिङ र अभिलेखीकरण प्रक्रियामा निम्न विशेषताहरू हुन्छन् :

- गुनासो फारमका दुई प्रति हुनेछन्, एक लाभान्वितका लागि भने अर्को MIS मा प्रवेश वा पछि जानकारीका लागि कार्यक्रम कर्मचारी (DL-PIU वा साभेदार संस्था) का निम्ति ।
- प्रत्येक टिपाइएका गुनासोहरूको फरक केस नम्बर हुनेछ । यो लाभान्वितको पहिचान नम्बरसँग पनि जोडिनेछ । SF वा AI team ले लाभान्वितको पक्षबाट मुद्दा दर्ता गरेको हकमा उनीहरूको

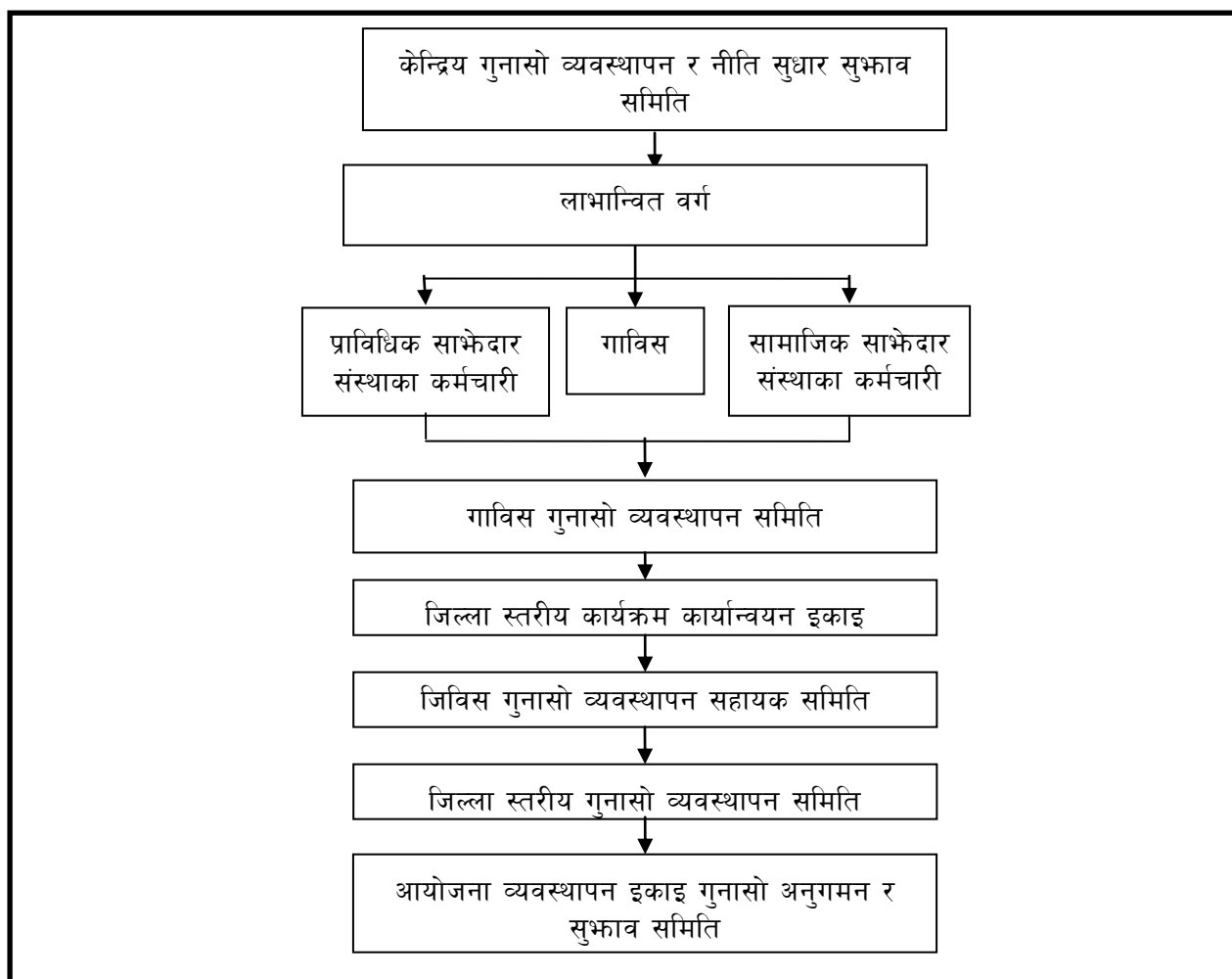
पनि फरक संकेत नम्बर हुनेछ ।

- लाभान्वितहरूलाई उनीहरूले लिखित रूपमा दर्ता गरेको गुनासोको एक प्रति र केस नम्बर प्रदान गरिनेछ । यो केस नम्बर दर्ता गरेको गुनासोको अवस्था जुनसुकै बेला पनि पत्ता लगाउन प्रयोग गर्न सकिनेछ ।
- PSP प्रतिनिधि वा शाखा कार्यालयका कर्मचारीहरूले पनि उनीहरूको कार्यालयमा सिधै दर्ता भएको गुनासो टिप्न यही फारमको प्रयोग गर्नुपर्छ । PSPले प्राप्त भएको गुनासो र त्यसलाई सम्बोधन गर्न चालिएको कदमको नतिजाका बारेमा DL-PIU लाई हप्तामा दुई पटक जानकारी गराउनुपर्छ ।
- गाविस स्तरमा भएका साभेदार संस्थाका कर्मचारीहरू, गाविस कार्यालयले DL-PIU कार्यालयमा सिधै गुनासो पठाएको अवस्थाबाहेक, गुनासो फारमलाई MIS database मा प्रवेश गराउन र सान्दर्भिक फोटो वा दस्तावेजहरू पनि हालन जिम्मेवार हुनेछन् ।
- DL-PIU मा तोकिएका कर्मचारीहरू केन्द्रिय MIS database मा गुनासो फारम प्रवेश गराउन र त्यसको समाधानमा भएका प्रगति अद्यावधिक गर्न जिम्मेवार हुनेछन् ।

गुनासोको माथितर्फको प्रवाह (Upward flow of grievances)

९३. माथि उल्लेख गरिएका संस्थागत संरचना गुनासोको माथितर्फको बहावका लागि प्रयोग गरिनेछ । विकेन्द्रीकृत समाधानको सिद्धान्त पालना गर्न र GRM प्रणालीलाई अनावश्यक बोझबाट मुक्त राख्न, तल्लो तहबाट समाधान हुनसक्ने कुनै पनि गुनासोहरूलाई माथिल्ला तहमा पठाइने छैन । गाविस स्तरका गाविस कार्यालय र साभेदार संस्थाका कर्मचारीहरूले र जिल्ला स्तरमा DL-PIUले गुनासोको माथितर्फको बहाव व्यवस्थापन गर्न प्राविधिक र सामग्री सहयोग गर्नेछन् । साभेदार संस्थाका कर्मचारी गाविसको गुनासो फारमलाई MIS मा प्रवेश गर्न (साभेदार संस्थाका कर्मचारीबारे भएको गुनासो वा लाभान्वितहरूले आफ्नो परिचय नखुलाइ गुनासो दर्ता गराउन चाहेको अवस्थामा बाहेक) जिम्मेवार हुनेछन् । सबै दर्ता गरिएका गुनासोहरू गाविस सचिव वा तोकिएको कर्मचारीले समीक्षा गरेर स्थानीय स्तरमै समाधान गर्न सकिने वा DL-PIU मा अगाडि बढाउने भन्ने श्रेणी छुट्याउनुपर्छ । DL-PIU मा तोकिएको कर्मचारीले गुनासोलाई जिल्ला स्तरको जिम्मेवार निकाय वा त्यहाँबाट समाधान नहुने भएमा उच्च स्तरीय समितिमा पठाउनुपर्नेछ ।

गुनासोको माथितर्फको बहाव

गुनासो सम्बोधन प्रक्रियाको तलतर्फ सञ्चार (downward communication)

९४. DL-PIU गुनासोकर्ताहरूले दर्ता गराएको गुनासोको समाधानको अवस्थाबारे उनीहरूलाई जानकारी दिन जिम्मेवार हुनेछ। यो सञ्चार गाविस कार्यालय वा साभेदार संस्थाका कर्मचारीहरूमार्फत हुनेछ। VGMCले लाभान्वित वर्ग, सान्दर्भिक सरोकारवाला र समुदायका अरु व्यक्तिहरू तथा त्यस क्षेत्रका नागरिक समाज संस्थालाई गुनासो समाधानका लागि चालिएको कदमको नतिजाबारे छलफल गर्न सार्वजनिक सुनुवाइ सञ्चालन गर्न सक्छन् र लाभान्वित अभै सन्तुष्ट नभए समाधानका लागि अन्य कदम पनि चालिन सक्छन्। लाभान्वितहरूले गुनासोमा निर्णय/प्रगतिबारे सूचना प्राप्त गर्न DL-PIUलाई सम्पर्क गर्न सक्छन्।

९५. गुनासो अनुगमन

DL-PIUका तोकिएका कर्मचारी जिम्मेवार पक्षसँग निरन्तर सम्पर्क गर्न, MIS मा गुनासो व्यवस्थापनको प्रगति प्रवेश गर्न र गाविस, वडा नागरिक मञ्च वा गाविस वा जिल्ला स्तरका साभेदार संस्थामार्फत लाभान्वितलाई समाधान/प्रगति सञ्चार गर्न जिम्मेवार हुनेछन्। DL-PIU र/वा DUDBC डिभिजन कार्यालयमा भएका अनुगमन समूहले, जिम्मेवार पक्षले समाधानका

कदम र सुझावहरू कार्यान्वयन गरिरहेको र गुनासो प्रक्रियामा सहभागी भएका कारण लाभान्वितहरूले कुनै पनि नकारात्मक प्रभाव नपरेको सुनिश्चित गर्न आवधिक रूपमा भ्रमण गर्नुपर्छ ।

७.४ विश्व बैंक गुनासो सम्बोधन प्रणाली

९६. विश्व बैंकले सहयोग गरेको कुनै पनि आयोजनाका कारण आफूलाई नकारात्मक असर परेको भन्ने लागेमा ती समुदाय वा व्यक्तिहरूले सञ्चालन भइरहेको आयोजना स्तरको गुनासो सम्बोधन संयन्त्र वा विश्व बैंकको गुनासो सम्बोधन संयन्त्रलाई गुनासो टिपाउन सक्छन् । गुनासो सम्बोधन संयन्त्रले आयोजना सम्बन्धित सरोकारहरूलाई छिटो समीक्षा गर्छन् । आयोजना प्रभावित समुदाय वा व्यक्तिहरूले विश्व बैंकको निरीक्षण panel लाई गुनासो पेश गर्न सक्छन् जसले विश्व बैंकको नीति र प्रक्रिया सम्मत नभएर हानि भएको/नभएको वा हुनसक्ने निक्कै गल्ती गर्छन् । गुनासोहरू विश्व बैंकको नजरमा आएर र बैंक व्यवस्थापनलाई जवाफ दिने अवसर प्राप्त भएपछि कुनै पनि बेला गुनासो पेश गर्न सकिनेछ । विश्व बैंकको कर्पोरेट गुनासो सम्बोधन सेवामा गुनासो पेश गर्नेबारे सूचनाका लागि www.worldbank.org/grs मा जान सक्नुहुनेछ । विश्व बैंक निरीक्षण प्यानलमा www.inspectionpanel.org मा गुनासो टिपाउन जान सकिने छ ।

द. आयोजना कार्यान्वयनको व्यवस्था

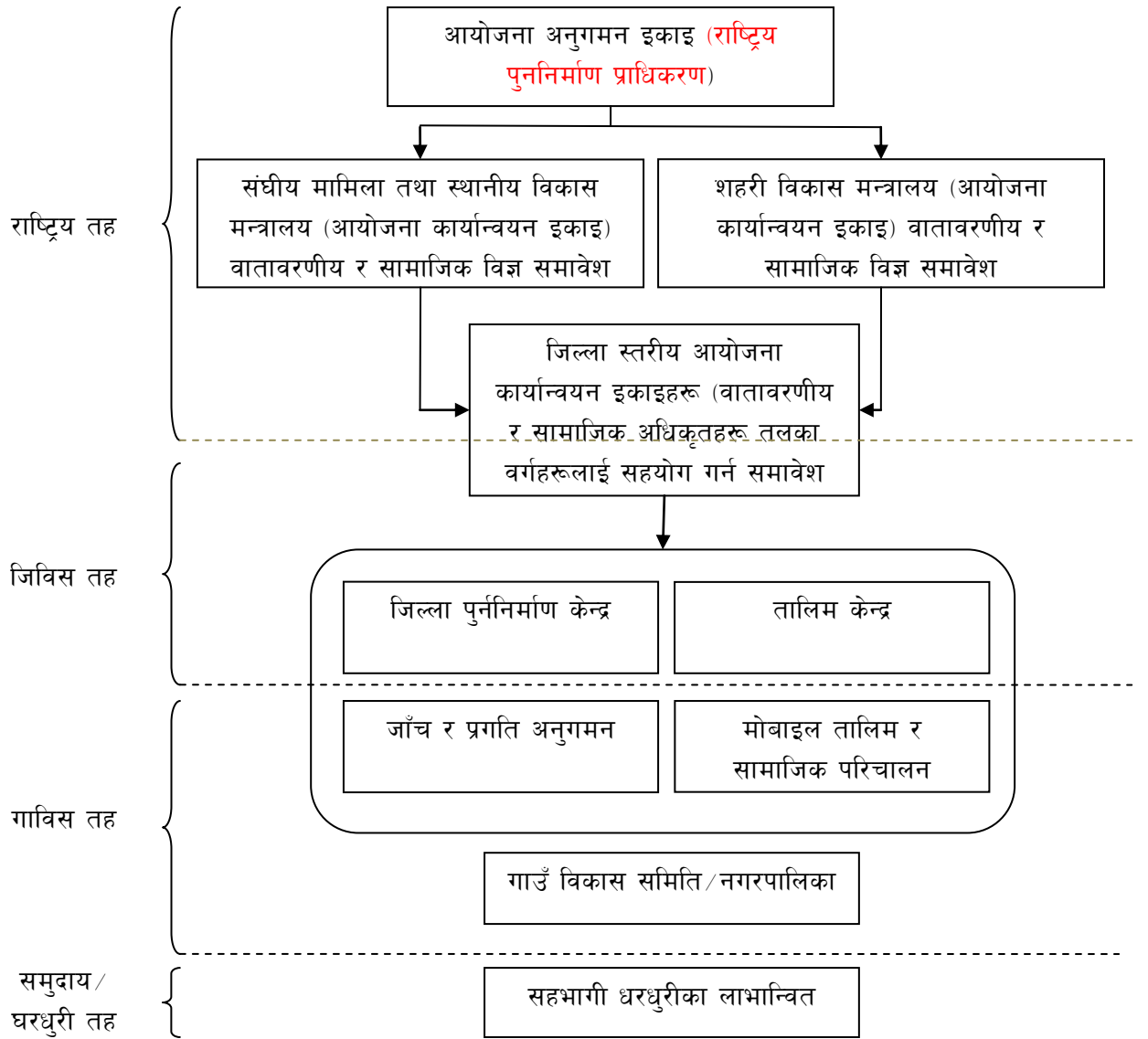
९७. यो बहुक्षेत्रगत र बहुमन्त्रालय स्तरीय आयोजनाको, सामाजिक र वातावरणीय व्यवस्थापन समेत कार्यान्वयन गर्ने सम्पूर्ण जिम्मेवारी नेपाल सरकारको हुनेछ । आयोजनाका गतिविधिहरूलाई निर्देशन गर्नका लागि PMU अर्न्तगत एक उच्चस्तरीय सञ्चालक समितिमा अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, दुवै कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू— संघीय मामिला र स्थानीय विकास मन्त्रालय र शहरी विकास मन्त्रालयका अधिकारीहरू हुनेछन् । PMU मुनि, शहरी विकास मन्त्रालय भाग १ को कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार हुनेछन् । त्यसैगरी DoLIDAR भाग २ को कार्यान्वयनका लागि प्राथमिक रूपमा जिम्मेवार निकाय हुनेछ । प्रत्येक मन्त्रालयमा भएको आयोजना कार्यान्वयन इकाइ NRAB/MOF/NPC र अन्तरिम निरीक्षण संयन्त्रको सम्पूर्ण सुपरीवेक्षणमा हुनेछ । → provision of the grants with a Project Management Unit (PMU) located in each Ministry under the overall supervision of the NRAB/MOF/NPC and the interim oversight mechanism pending its formation.

९८. PMUहरूलाई दुई कार्यान्वयन निकायहरूमध्ये कुनै एकमा आयोजना निर्देशकले निरीक्षण गर्नेछन् जो सञ्चालक समितिमा पनि आयोजना संयोजकहरू सँग हुनेछन् र आफ्ना मन्त्रालयहरूलाई नेतृत्व गर्नेछन् । कार्यान्वयन गर्ने दुवै मन्त्रालयहरू, MOUD र MOFALD/DOLIDAR मा आयोजनासँग सम्बन्धित वातावरणीय र सामाजिक सवालहरू पालना सुनिश्चित गर्न वातावरणीय र सामाजिक विज्ञहरू रहनेछन् । PIU/PMU मा भएका वातावरणीय र सामाजिक विज्ञहरूले स्थान छनौट, आयोजनाको तयारी र कार्यान्वयन वा निर्माण चरणमा न्यूनीकरणका उपायहरू सुनिश्चित गर्नुपर्छ । यसले आयोजनाको कार्यान्वयन चरणमा सुपरीवेक्षण र अनुगमनका लागि सहजीकरण गर्छ । त्यसैगरी, जिल्ला स्तरको PIUहरूमा वातावरणीय र सामाजिक विज्ञ हुँदा अनुगमन/तालिम/क्रियाकलापहरूमा वातावरणीय र सामाजिक सहयोग प्रदान गर्न सकिन्छ ।

९९. आयोजनाका क्रियाकलापहरूमा प्राविधिक सहयोग वा सुपरीवेक्षण पुर्याउनका निम्ति, MoFALD PIU अर्न्तगत, एक वा बढी जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइहरू (DL-PIUs) स्थापना गरिनेछ । DL-PIUs ले वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षाका सवालहरू सँग सम्बन्धित देखि लिएर जिल्ला तहको सम्पूर्ण निरीक्षण र संयोजन कार्यहरूको व्यवस्थापन गर्नेछन् । प्रत्येक DL-PIUs मा वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षा विज्ञ हुनेछन् जो प्रत्येक बस्तीको सुरक्षा व्यवस्थापन योजनाको छनौट, तयारी, कार्यान्वयन र अनुगमनका लागि जिम्मेवार हुनेछन् । आवश्यक परेमा DL-PIUs ले साभेदार संस्था र विज्ञहरूबाट पनि सहयोग लिन सक्छन् ।
१००. आयोजनाका लागि तयार गरिएको सुरक्षा दस्तावेजहरूको कार्यान्वयन र पालनाका लागि स्थानीय/समुदाय स्तरमा, जिल्ला स्तरीय PIU, गाविस/नगरपालिका र लाभान्वित परिवार आफैँ जिम्मेवार हुनेछन् । तथापि, प्राविधिक, सामाजिक परिचालक र वातावरणीय परिचालक/अधिकृत भएको घुम्ती टोली, लाभान्वित वर्गलाई निर्माण कार्य तथा सुरक्षाका लागि सहयोग गर्न र सुरक्षा पालनाबारे नियमित अनुगमन गर्न उपलब्ध हुनेछन् ।
१०१. वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापनका व्यवस्थाहरू समेत गरेर सम्पूर्ण आयोजना कार्यान्वयनका व्यवस्थाहरू चित्र २ मा देखाइएको छ :

चित्र २ : आयोजना कार्यान्वयन व्यवस्था

१०२. आयोजनाको सम्पूर्ण भूमिका र जिम्मेवारीहरू र साथै विशेष वातावरणीय र सामाजिक भूमिका र जिम्मेवारीहरू तालिका २ मा उल्लेख गरिएको छ ।

संस्थागत इकाइ	प्रमुख जिम्मेवारीहरू	वातावरण र समाजमा आधारित जिम्मेवारी
शहरी विकास मन्त्रालय आयोजना कार्यान्वयन इकाइ (MoUD PIU)	<ul style="list-style-type: none"> • विपदमा मजबुत रहने आवास नमुना र छुट/सुविधा प्याकेज • सरकारी अधिकारी र साभेदार संस्थाका ईन्जिनियर र मिस्त्री प्रशिक्षकलाई तालिम • गाउँका मिस्त्रीलाई तालिम • निर्माण सामाग्रीको बजार सहजीकरण • भूकम्प भवन क्षति र विशेषता सर्वेक्षण (EHDC) (MoFALD संग मिलेर) • छुट, योग्यता र अयोग्य ठहरिन सक्ने मापदण्ड (MoFALD/DoLIDAR संग मिलेर) • सार्वजनिक सूचना अभियान (MoFALD संग मिलेर) • स्वनिर्माणका लागि घरधनीलाई प्राविधिक र सामाजिक सहयोग (MoFALD/DoLIDAR संग मिलेर) • अनुगमन र मूल्याङ्कन (MoFALD संग मिलेर) • गुनासो व्यवस्थापन (MoFALD, गाविस र नगरपालिकासंग मिलेर) 	<p>केन्द्रिय PIU वातावरणीय र सामाजिक जिम्मेवारी</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ जिल्ला स्तरका PIUहरूलाई वातावरण र समाजमा सम्पूर्ण सुपरीवेक्षण र निर्देशन गर्ने । ✓ ESMF वातावरणीय र सामाजिकको compliance अनुगमन गर्ने ✓ DI-PIUs लाई प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने ✓ त्रैमासिक रूपमा PMU लाई वातावरणीय र सामाजिक प्रगति, चुनौती, र अवसरहरू रिपोर्ट गर्ने ✓ एकीकृत वार्षिक वातावरणीय र सामाजिक कार्ययोजना तयार गर्ने ✓ DL-PIUs लाई न्यूनीकरण, उत्कृष्ट व्यवहार, छलफल, सूचना प्रवाह, गुनासो व्यवस्थापन लगायतका वातावरणीय र सामाजिक पक्षबारे निर्देशन दिने ✓ केन्द्रिय तहमा अरु कार्यक्रमहरूसंग पनि सहकार्य गर्ने, राम्रा व्यवहारहरूको प्रवर्द्धनको अवसरहरूको प्रयोग गर्ने, वातावरणीय र सामाजिक

<p>संघीय मामिला र स्थानीय विकास मन्त्रालय/स्थानीय पूर्वाधार विकास र कृषि सडक विभाग आयोजना कार्यान्वयन इकाइ (MoFALD/ DoLIDAR PIU)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● रकम अनुदान प्रदान (बैंक मार्फत) ● भूकम्प भवन क्षति र विशेषता सर्वेक्षण (EHDC) (MoUD सँग मिलेर) ● छुट, योग्यता र अयोग्य ठहरिन सक्ने मापदण्ड (MoUD सँग मिलेर) ● सार्वजनिक सूचना अभियान (MoUD सँग मिलेर) ● स्वनिर्माणका लागि घरधनीलाई प्राविधिक र सामाजिक सहयोग (MoUD सँग मिलेर) ● अनुगमन र मूल्याङ्कन (MoUD सँग मिलेर) ● गुनासो व्यवस्थापन (MoUD, गाविस र नगरपालिकासँग मिलेर) 	<p>दिगोपनाको विषय पनि समावेश गरेर वातावरणीय र सामाजिक पक्षका लागि संयोजन गर्ने</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ DL-PIUबाट प्राप्त त्रैमासिक अनुगमन प्रतिवेदनको समीक्षा ✓ छनौट, ESMP, अनुगमन प्रतिवेदनहरू, कुनै जटिल मुद्दा भएमा त्यसको समाधानका लागि केही नमुना स्थानहरूमा भ्रमण <p><u>DL-PIUs भूमिका र जिम्मेवारी</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ (बस्ती स्तरमा) वातावरणीय र सामाजिक छनौट, गाविस स्तरको प्रतिवेदन तयार पार्ने, DDC- बाट स्वीकृति लिने ✓ (बस्ती स्तरमा) ESMP तयार गर्ने, गाविस स्तरको प्रतिवेदन तयार पार्ने, DDC- बाट स्वीकृति लिने ✓ स्वीकृत छनौट प्रतिवेदन र ESMPs को सारांश केन्द्रिय PIU मा पेश गर्ने ✓ DDC- लाई आवधिक (मासिक) अनुगमन प्रतिवेदन र छोटो प्रस्तुति ✓ केन्द्रिय PIU लाई एकीकृत प्रतिवेदन
<p>उद्योग मन्त्रालय अर्न्तगतको राष्ट्रिय भूकम्प मापन केन्द्र</p>	<p>जोखिम नक्साङ्कन</p>	<p>जोखिममा रहेका क्षेत्रहरूको पहिचान गर्ने</p>
<p>साभेदार संस्था/सेवा प्रदायक र गाविस/नगरपालिका</p>	<p>प्रगति र गुणस्तर प्रमाणीकरण, रिपोर्टिङ र भुक्तानीका लागि authorization</p>	<p>PIUलाई सामाजिक र वातावरणीय छनौट, व्यवस्थापन योजना बनाउन, जनचेतना अभिवृद्धि, तालिम/अभिमुखीकरण, सूचना प्रवाह र तादम्यता अनुगमन</p>

विश्व बैंक	आयोजनाका सबै पक्षहरूको सुपरीवेक्षण	<ul style="list-style-type: none"> • सुरक्षा साधनको तयारीमा निर्देशन दिने र सहायता गर्ने • छनौट नतिजाको समीक्षा, लगनशीलता समीक्षा प्रतिवेदन, र प्रस्तावित सहआयोजनाहरूको दस्तावेज सुरक्षित राख्ने • बैंकको नीतिसम्मत ढङ्गले सुरक्षा साधनको कार्यान्वयन सुपरीवेक्षण र सुनिश्चित गर्ने
------------	------------------------------------	--

९. अनुगमन

१०३. वातावरणीय र सामाजिक क्रियाकलापहरूको अनुगमन तीन तहमा हुनेछन् – घरधुरी स्तरमा, DL-PIU स्तरमा र मन्त्रालय– PIU स्तरमा र तेस्रो पक्षले पनि गर्नेछन्। सुरक्षा अनुगमन नियमित क्रियाकलापका रूपमा हुनेछ, जसमा नियमित, तादम्यता अनुगमन, प्रक्रिया समीक्षा/लेखापरीक्षण, नतिजाको रिपोर्टिङ, त्रैमासिक अनुगमन र तेस्रो पक्ष अनुगमन र सामाजिक परीक्षण पनि हुन्छन्। अझै, सुपरीवेक्षण/अनुगमनले निर्माणका विभिन्न चरणमा नियमित गुणस्तर प्रमाणीकरण गर्छ, जसले भुक्तानीका लागि प्रमाणीकरण र अन्य कार्यहरूको आधार तयार गर्छ। तीन चरणको अनुगमन योजनाको विस्तृत विवरण यसप्रकार छ :

घरधुरी स्तरमा अनुगमन

१०४. व्यक्तिगत घरहरूको निर्माणका बेलामा, प्राविधिक, वातावरणीय परिचालक र सामाजिक परिचालक भएको घुम्ती टोलीले वातावरणीय र सामाजिक आवश्यकताहरू पूरा भए/नभएको अनुगमन गर्नेछन्। अनुगमनमा स्थान छनौट, जग खन्ने, छत हाल्ने, आदि चरणहरूमा (परिभाषित गर्नुपर्ने) केन्द्रित हुनेछन्। घुम्ती टोली बस्तीका हरेक घरहरूमा पुग्नेछन्। जनचेतना र सूचना प्रवाहका लागि परिचालन भएको समूहले नै घरधुरी स्तरमा अनुगमन गर्नेछ। यो घुम्ती टोली DL-PIUलाई प्रत्येक भ्रमणपछि वातावरणीय र सामाजिक प्रतिवेदन बुझाउनेछन्।

१०५. स्वतन्त्र प्राविधिक पक्षले किस्ता भुक्तानीका लागि प्रमाणीकरण गर्नुपूर्व नै घुम्ती टोली समूहबाट वातावरणीय र सामाजिक मापदण्ड पालना गरेको (compliance) प्रतिवेदन प्राप्त गर्नेछन्।

DL-PIU द्वारा अनुगमन

१०६. जिल्ला स्तरमा रहेको PIU ले बस्ती र आवास स्तरमा ESMP कार्यान्वयनको आवधिक (मासिक) अनुगमन गर्नेछ। DL-PIU स्तरमा वातावरणीय र सामाजिक विज्ञ नियुक्त हुनेछन् र अनुगमनका लागि आवश्यक परेका बेला जिविसको वातावरणीय विभागबाट सहयोग लिनेछन्। DL-PIUले हरेक भ्रमण पछि प्रतिवेदन तयार पारेर जिविस ENRC मा पेश गरेर जिविस ENRC सँग सानो छलफल गर्नेछन्। सुरुवातमा सबै बस्तीहरूलाई DL-PIU ले मासिक रूपमा अनुगमन गर्नेछन्।

कार्यान्वयन विस्तार हुँदा सबै बस्तीहरू पुग्न सम्भव नभएकाले अनुगमन केही नमुना लिएर गरिनेछ । DL-PIU को जिम्मेवारी, प्रमुख वातावरणीय र सामाजिक सवालहरू पनि संलग्न गरेर एकीकृत त्रैमासिक अनुगमन प्रतिवेदन तयार पारी केन्द्रिय PIUs लाई पेश गर्ने हो, जसले यो प्रतिवेदन PMU र विश्व बैंकलाई बुझाउँछन् । केन्द्रिय PIU र/वा विश्व बैंकले छानेर सहआयोजना वा बस्ती भ्रमण गर्न सक्नेछन् ।

१०७. साथै, DL-PIU अनुगमन वा अन्य कार्यका लागि विशेष ध्यान पुऱ्याउन पर्ने किसिमका जटिल वा उल्लेखनीय जोखिम वा प्रभाव भएका कुनै पनि किसिमका नकरात्मक असरबारे पहिचान गर्न जिम्मेवार रहनेछ ।

केन्द्रिय PIU द्वारा अनुगमन

१०८. हाल रहेका वातावरणीय नियमहरू, वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षा र वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन ढाँचा (ESMF) सँगको सम्पूर्ण मापदण्ड पालना गरेका compliance को अनुगमन मन्त्री स्तरमा एक्षले गर्नेछ । केन्द्रिय PIUs ले वातावरणीय र सामाजिक परामर्शदाता नियुक्त गर्नेछन् जसको प्रमुख जिम्मेवारीमा मापदण्ड पालना गरेका compliance अनुगमन पनि पर्छ । केन्द्रिय PIU वातावरणीय र सामाजिक सवालहरूको सम्पूर्ण निरीक्षण, निर्देशन प्रदान गर्न, (आवश्यक भएमा) नीति निर्माण गर्न, अधिकतम लाभका लागि अन्य आयोजना वा कार्यक्रमहरूसँग संयोजन गर्ने र राम्रा व्यवहारका लागि जिम्मेवार हुनेछ । केन्द्रिय PIU ले आवश्यक भए अनुसार छनौट भएका केही सहआयोजना/बस्तीहरूका नमुनामा भ्रमण गर्न सक्नेछन् (नमुना DL-PIU लाई पेश गरिएका एकीकृत त्रैमासिक प्रतिवेदनहरूको समीक्षाका आधारमा छ महिनामा एक पटक लिइनेछ) ।

तेस्रो पक्ष अनुगमन

१०९. PMUले आयोजना स्तरको अनुगमनका लागि तेस्रो पक्ष तोक्ने छ । PMUले स्वतन्त्र रूपमा आयोजनाको वातावरणीय सुरक्षा साधनसम्मतताको स्तरको अनुगमनका लागि एक राष्ट्रिय संस्थालाई छनौट गर्नेछ । वातावरणीय अवस्थाबारे तेस्रो पक्ष अनुगमन संस्थाले कार्यान्वयनको पहिलो दुई वर्ष (आयोजनाका mid-term नभए सम्म) प्रत्येक छ महिनामा एक बृहत् समीक्षा प्रतिवेदन तयार गरिनेछ । त्यसपछि, तेस्रो पक्ष अनुगमन वार्षिक रूपमा गर्दा हुन्छ । तेस्रो पक्षले तयार पारेका प्रतिवेदनहरू विश्व बैंकलाई प्रदान गरिनेछ ।

१०. क्षमता अभिवृद्धि

११०. माथि उल्लेख गरिएका सुरक्षा सम्बन्धित क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनका लागि स्थानीय क्षमता अभिवृद्धि अत्यावश्यक हुन्छ । हाल रहेका संस्थागत व्यवस्था, स्थानीय सरकार र विशेषतः जिल्ला सरकारलाई तोकेको जिम्मेवारी पूरा गर्न उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सहयोग आवश्यक छ । क्षमता अभिवृद्धि आयोजना कार्यान्वयनका विभिन्न तहमा आवश्यक छ । वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षाका लागि क्षमता अभिवृद्धिका चार वटा पक्ष छन् ।

१११. पहिलो, PIUs ले प्रत्येक तहमा कर्मचारी आवश्यकता भएको पहिचान गर्ने र आवश्यकता देखिएको स्थानमा थप कर्मचारीका लागि प्रस्ताव गर्नेछ । PIU का लागि थप आवश्यक सहयोग

भएमा विज्ञ प्रतिबद्ध मानिसहरूलाई नियुक्ति गरेर पूर्ति गर्न सकिन्छ र आवश्यकता अनुसारको वातावरणीय र सामाजिक विज्ञलाई पनि नियुक्त गर्न सकिन्छ । यो चरणमा न्यूनतम वातावरणीय र सामाजिक कर्मचारी र विज्ञता भनेको यसप्रकार छ : (क) केन्द्रिय PIU मा सिनियर वातावरणीय सुरक्षा विज्ञ र सिनियर सामाजिक सुरक्षा विज्ञ, (ख) जिल्ला स्तरीय PIU मा सिनियर वातावरणीय सुरक्षा विज्ञ र सिनियर सामाजिक सुरक्षा विज्ञ, र (ग) घुम्ती टोलीका साथमा वातावरणीय परिचालक/अधिकृत र सामाजिक परिचालक । यसका साथै, आयोजनाका विभिन्न क्रियाकलापहरूलाई सहयोग गर्न विपद जोखिम व्यवस्थापन, रिमोट सेन्सिङ्ग, GIS र अरु विभिन्न क्षेत्रका लागि प्राविधिक विज्ञ आवश्यक पर्छ जसको लागि TA ले सहयोग गर्न सक्छ । सम्भावित नकारात्मक प्रभाव कम गर्न र राम्रा व्यवहारहरूको प्रवर्द्धन गर्दै अझै राम्रो बनाउन, ईन्जिनियरिङ डिजाइन टीमसँग संयोजन गरेर सहआयोजनाको योजना र डिजाइनमा वातावरणीय मुद्दाहरू मनन गर्न PIU स्तरमा सहयोग आवश्यक हुन्छ । आयोजना, त्यसका लागि आवश्यक प्राविधिक विज्ञता, कार्यक्षेत्र र बजेटका आधारमा कार्यविधी(Terms of Reference) (TOR) तयार गर्नुपर्ने भएकाले परामर्शदाताहरूको छनौट गर्न सबैभन्दा पहिलो र अत्यन्त गाह्रो कार्य हो ।

११२. दोस्रो, विश्व बैंकको सहयोगमा सरकारले वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षाबारे कर्मचारीहरूलाई प्रशिक्षणका लागि योजना र कार्यान्वयन उपाय र निर्देशन भएको एक सेट तयार पार्नेछ । यो तालिमका लागि र कार्यान्वयनका बेला प्राविधिक कर्मचारीहरूलाई सन्दर्भ सामाग्रीको रूपमा प्रयोग गरिनेछ ।

११३. तेस्रो, वातावरणीय र सामाजिक कर्मचारीका निम्ति आयोजनाव्यापी रूपमा तालिम कार्यक्रमको विकास र लागू गरिनेछ । प्राथमिकताका आधारमा यसको कार्यान्वयन गरिनेछ । वातावरणीय र सामाजिक तालिमका उद्देश्य भनेको आयोजनाका प्रमुख अधिकारीहरू समेत PMU कर्मचारी, PIUs, गाविस र नगरपालिकाका कर्मचारी र आयोजना लाभान्वितहरूलाई प्रस्तावित कार्यक्रमहरूसँग जोडिएका वातावरणीय र सामाजिक मुद्दाहरूबारे आधारभूत ज्ञान र सूचना प्रदान गर्ने हो । सुरुवातमा, प्राविधिक, वातावरणीय र सामाजिक कर्मचारीहरूलाई ESMEको आवश्यकताबारे प्रशिक्षित बनाउनुपर्छ । ESME मा आयोजनाले वातावरणीय र सामाजिक पक्षमा पार्ने प्रभावबारे विस्तृत सुपरीवेक्षण, अनुगमन र मूल्याङ्कन आवश्यक हुन्छ । यसका कर्मचारीहरूलाई ESME मा भएका व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन नौलो हुनसक्छ । त्यसकारण, उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि थुप्रै अभिमुखीकरण र तालिमहरू प्रस्ताव गरिएको छ । आयोजनाको कार्यान्वयनमा वातावरणीय र सामाजिक पक्षहरू पनि मूलप्रवाहीकरण होस् भन्ने सुनिश्चित गर्नका लागि माथि उल्लेख गरिएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूलाई सचेत बनाउने र क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्छ । विभिन्न तहमा विभिन्न स्तरको सहायता आवश्यक हुन्छ । सबैभन्दा तलको स्तरमा लाभान्वित/समुदायलाई घर निर्माण गर्दा, बाट्य सहयोग आवश्यक पर्ने कमजोर लाभान्वित वर्गलाई सहयोग गर्न, सहयोग संयन्त्रको स्थापना गर्न परिचालन गर्न तालिम दिइनेछ । केन्द्रिय PIUले जिल्ला PIU सँग छलफल गरेर वातावरणीय र सामाजिक तालिम र सचेतना कार्यक्रमको योजना आफ्ना वार्षिक कार्ययोजनामा पार्नेछन् । उदाहरणका लागि यसअर्न्तगत निम्न संरचनालाई अभिमुखीकरण आवश्यक पर्छ : (क) आयोजनाका कर्मचारी (केन्द्रिय र जिल्ला) – केन्द्रिय PIUs, PMU, जिल्ला PIU ; (ख) प्राविधिक/working सहयोग समूह ; (ग) प्राविधिक सहायता/सहयोगी संस्था, साभेदार संस्था, (घ) जिल्ला संयोजन कार्यालय/जिल्ला पुर्ननिर्माण केन्द्र, (ङ) इलाका/गाविस पुर्ननिर्माण केन्द्र, (च) घुम्ती टोली, र (छ) लाभान्वित ।

११४. चौथो, लाभान्वितहरूको पुर्ननिर्माणसँग सम्बन्धित कार्य जस्तै मिस्त्री, डकर्मी, बिजुली सम्बन्धी, फलाम सम्बन्धी, आदिका लागि विशेष तालिम गरेर क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ। स्थानीयहरूको तालिमले निर्माणमा मात्रै हैन, राम्रो निर्माणका तरिकाहरू र व्यवहारहरूबारे चेतना जगाएर निर्माणको गुणस्तर सुपरीवेक्षण गर्न पनि सशक्तीकरण गर्छ। स्थानीय सिकर्मी र मिस्त्रीहरूको सीपलाई बाढी, पहिरो भूक्षय जस्ता अन्य विपदको फरक प्रभावका आधारमा सम्बोधन गर्नका लागि तिखार्न सक्छ। स्थानीय मानिसहरूलाई उनीहरूको उपयुक्त हुने किसिमको सीप जस्तै भूकम्प प्रतिरोधी भवन प्रविधि (ERBT) निकै प्रभावकारी हुन्छ। काठको, धाराको वा डकर्मी काम गर्ने व्यक्तिहरूले तह १ को तालिम प्राप्त गरिसकेको अवस्थामा उनीहरूलाई ERBT को थप तालिम प्रदान गर्न सकिन्छ। अझै, प्रभावित जिल्लाहरूमा विभिन्न संघसंस्थाले सञ्चालन गरिरहेको सीपविकास तालिमसँग यो आयोजना पनि जोड्न सकिने छ। सीपविकास तालिमले स्थानीयहरूलाई आयोजना सकिएपछि पनि अरु अवसरहरूसँग जोडिन सक्नेछन्। वातावरणीय र सामाजिक पक्षहरू र आवश्यकता (न्यूनतम आवश्यकता र राम्रा व्यवहारहरू) यी सबै तालिमको महत्वपूर्ण भाग हुनेछन् (ओभरसियर, सबओभरसियर, लाभान्वित वर्ग, मिस्त्री, आदि)।

११. ESMFको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक बजेट

११५. ESMF कार्यान्वयनसँग जोडिएका न्यूनतम मापदण्डहरूको लागत व्यक्तिगत घरको निर्माण खर्च भित्र पर्नेछन्। ESMP कार्यान्वयन र राम्रा व्यवहार र जोडिएका क्षेत्रहरूका लागि सुधारात्मक उपायहरूको कार्यान्वयनका लागि बजेटमा विस्तृत रूपमा काम गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रत्येक ESMP को भागको रूपमा विवरणबारे काम गरिनेछ र स्थान विशेषको आवश्यकता र बजेट आवश्यकताबारे PIU सँग सहमति गरिनेछ। अझै, भएका वातावरणीय श्रोतहरूको वृद्धिका निम्ति सरकारी निकाय, संघसंस्था, गैरसरकारी संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था र स्थानीय समुदायले लागू गरेका वातावरण संरक्षण र सुधारसम्बन्धी दिगो कार्यक्रमहरूसँग जोड्ने प्रयत्न पनि गरिनेछ।

१२१. कुनै पनि आयोजनाको वातावरणीय व्यवस्थापन लागतका प्रमुख तत्वहरूमा यी पर्छन् :

- वातावरणीय र सामाजिक अधिकारीहरूमा लागत : केन्द्रिय PIU, DL-PIUs, TA/सहयोगी संस्था/साभेदार संस्था र मोबाइल समूहमा भएका सबै वातावरणीय र सामाजिक अधिकारीहरू सम्पूर्ण मानव संशाधन र सामग्रीको भाग हुनेछन्। तसर्थ, वातावरणीय र सामाजिक कर्मचारीका लागि छुट्टै बजेट विनियोजन गर्न जरुरी छैन।
- वातावरणीय र सामाजिक न्यूनीकरणका उपायहरूको लागत : दुई किसिमको वातावरणीय र सामाजिक न्यूनीकरणको कल्पना गरिएको छ :

(क) घर/आवास स्तरमा न्यूनीकरण – न्यूनतम आवश्यकता र राम्रा व्यवहारहरू समावेश गर्छ। सबै घरको न्यूनतम आवश्यकता योजना, डिजाइन र निर्माणमा पर्छ। तसर्थ, यसको कुनै थप खर्च लाग्दैन। यो आयोजनाले प्रत्यक्ष रूपमा नै वातावरणीय राम्रा व्यवहारहरूमा लगानी गर्दैन तर अरु कार्यक्रमहरूसँग संयोजन गर्ने प्रयत्न गर्छ। तसर्थ यसमा संयोजन तथा सचेतना र अरु अवसरहरूमा पहुँच बढाउन लाभान्वितलाई सहयोग गर्न लागेको कर्मचारीको समय बाहेक अन्य कुनै थप खर्च हुँदैन।

(ख) बस्ती/समुदाय/उपआयोजना स्तरमा न्यूनीकरण – कतिपय न्यूनीकरणहरू, आवश्यकता अनुसार, प्रत्येक केसका आधारमा बस्ती/समुदाय स्तरमा हुनसक्छन्। उदाहरणका लागि, वनमा भएका प्रभावहरू न्यूनीकरण गर्न, भूक्षय र पहिरो वा बढ्दो जोखिम कम गर्न catchment treatment, बस्ती स्तरको प्रदूषण न्यूनीकरण (भग्नावशेष व्यवस्थापन), आदि। आयोजनाले यो प्रयोजनका लागि पनि श्रोत विनियोजन गर्नुपर्छ भने त्यस क्षेत्रमा रहेका अन्य सम्बन्धित कार्यक्रमहरूसँग पनि संयोजन गर्नुपर्छ। यस प्रयोजनका लागि कुल आयोजना लागतको ०.५% (करिब १ मिलियन अमेरिकी डलर वा नेरु. १ अर्ब) छुट्याउने सुझाव रहेको छ।

- वातावरणीय अनुगमनको लागत : DL-PIU, मोबाइल समूह/वातावरण परिचालक वा केन्द्रिय PIU, आदिले गर्ने अनुगमनको खर्च सम्पूर्ण कार्यक्रम स्थल भ्रमण, सुपरीवेक्षण र अनुगमनको भित्र नै पर्छ। बाह्य अनुगमन वार्षिक रूपमा गरिनेछ। बाह्य अनुगमनका लागि कुल लागत करिब नेरु ७० लाख रहने अपेक्षा गरिएको छ। प्रत्येक बाह्य अनुगमनको लागत सोका लागि ToR को अन्तिम रूप आएपछि मात्र अनुमान गर्न सकिन्छ।
- वातावरणीय तालिम, सचेतना र सूचना प्रवाह : यी क्रियाकलापहरूलाई अन्य तालिम, सचेतना वा सूचनासँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूसँग मिलान गरिनेछ। आफ्नो वार्षिक कार्ययोजनाको भागका रूपमा आयोजना कार्यान्वयन इकाइहरूले लागत सहितको वातावरणीय र सामाजिक तालिम, सचेतना र सञ्चार/सूचना प्रवाह योजना तयार गर्नेछन्। यसले लागत करिब नेरु. ५० लाखले बढ्ने अपेक्षा गरिएको छ (नियमित तालिम, सचेतना लागत माथि थप)।

अनुसूचि १ : बस्ती स्तरमा भएका सम्भावित वातावरणीय र समाजिक संरक्षणको सवालहरू र सान्दर्भिक नेपाली कानून र बैकको नीतिको उपयुक्तताबारे मस्यौदा परीक्षण फारम केन्द्रिय स्तरमा आयोजना कार्यान्वयन इकाइले यो फारम आयोजनामा भाग लिने प्रत्येक जिल्लामा उपयोग गर्नेछन् ।

१	आयोजनाको शीर्षक	
२	आयोजनाको जिल्ला	
३	गाविसको नाम	
४	बस्तीको नाम, वडा नं.	
५	योग्य परिवारको सङ्ख्या	
६	बस्तीको उचाइ (मिटरमा)	
७	नजिकैको सडक/राजमार्ग/सदरमुकाम	
८	बस्ती पहिचान नं.	
९	काम थालनीको प्रस्तावित मिति	
	प्रभावित घरको सङ्ख्या	
	पुर्ननिर्माण गर्नुपर्ने घरको सङ्ख्या	
	भग्नावशेषको मात्रा (किसिमका आधारमा)	
	पुनः प्रयोग हुने सामग्रीहरू (किसिमका आधारमा)	
	फ्याँक्नुपर्ने भग्नावशेषको मात्रा	
	आवश्यक निर्माण सामग्रीको मात्रा (काठ, बालुवा, गिट्टी, ढुंगा, आदि)	
	भग्नावशेषमा मिसिएका केही खतरापूर्ण वस्तुहरू (जस्तै, स्वास्थ्य चौकीबाट औषधीहरू)	

क्र.सं.	सवाल	हो	होइन	थाहा छैन/कैफियत
---------	------	----	------	-----------------

१	के प्रस्तावित सहआयोजनाले नकारात्मक या न्यून वातावरणीय प्रभाव पार्छ ?			OP 4.01 Category C
२	के प्रस्तावित उपआयोजनाले स्थान विशेष रूपमा केही नकारात्मक वातावरणीय असर गर्छन् ? के कुनै प्रभाव उल्टाउन नसकिने खालका र न्यूनीकरणका उपायहरू निकाल्न सकिने खालका छन् ?			OP 4.01 Category B
३	के प्रस्तावित उपआयोजनाको वनजङ्गलको गुणस्तर र मानिसहरूको अधिकार र कल्याण र उनीहरूको वनजङ्गलसँगको निर्भरतामा केही नकारात्मक प्रभाव पार्छ ? के प्रस्तावित उपआयोजनाले प्राकृतिक वनजङ्गल र बोटविरुवाको व्यवस्थापन, संरक्षण वा प्रयोगमा केही परिवर्तन ल्याउन सक्छ ?			OP 4.36
४	के उपआयोजनाले भौतिक सांस्कृतिक श्रोतहरूको पुर्ननिर्माण, व्यवस्थापन वा संरक्षणलाई टेवा पुऱ्याउँछन् ? के उपआयोजना सांस्कृतिक महत्वका ठाउँहरूको भित्र छ ? के उपआयोजनाले भौतिक सांस्कृतिक श्रोतहरूलाई केही हानि पुऱ्याउन सक्छन् ?			OP 4.11
५	के उपआयोजनाका कारण critical or non-critical प्राकृतिक वासस्थानको परिवर्तन वा क्षयकरण हुन सक्छ ?			OP 4.04
६	के उपआयोजनाले अनिच्छित भूमि अधिग्रहण वा पहिले नै भएको भूमि अधिग्रहण वा भएका संरचनाहरू भत्काउनुपर्ने छ ?			OP 4.12
७	के आयोजना क्षेत्रमा जातीय रूपमा अल्पसङ्ख्यक समुदाय कुनै छन् र के ती समुदायलाई प्रस्तावित सहआयोजनाबाट केही प्रभाव पार्छ ?			OP 4.10
	भौतिक विशेषता			
१	के बस्ती/उपआयोजना पहिरो जाने, ढुंगा खस्ने, बाढी जाने वा कुहिरो, हिमपहिरो, हिमपात जस्ता चरम हावापानीको अवस्था भएका स्थानमा अवस्थित छ ?			
२	के बस्ती जमिनमुनि पानी भएको स्थान, मुहान, खोलानाला वा पानीका स्रोतहरू नजिकै भएको ठाउँतिर छ ?			

३	त्यहाँको भूभाग कस्तो रहेको छ ? समथर, तलमाथि भएको, बगिरहने, उपत्यका, आदि			
४	त्यो क्षेत्रभित्र भूक्षय, बाढी, पहिरो, भूकम्पको कुनै इतिहास भएको ?			
५	हालको भूमि उपयोगको प्रवृत्ति (कृषि, चरन, बाँजो, वन, भ्याड)			
६	के उपआयोजना मुख्य कृषि भूमिमा अवस्थित छ ?			
७	के उपआयोजना भएको क्षेत्रमा स्थानीय वासिन्दा वा कृषिका लागि जमिनमुनि वा माथि भएको पानी रहेको छ ?			
८	के उपआयोजना भित्र कुनै खनन (बालुवा, ढुंगा) स्थान छन् वा स्वीकृति प्राप्त गरेका वा सम्भाव्य छन्?			
९	भविष्यका लागि भग्नावशेष व्यवस्थापन, फोहोरमैला व्यवस्थापन र reclamation पुन उपयोग का लागि त्यहाँ केही सम्भावित स्थानहरू छन् ?			
१०	के आयोजनाले असर गर्न सक्ने उच्च प्राकृतिक महत्वका या केही विशेषता भएका स्थानहरू (viewing point/डाँडा/हिमाल, झरना, गुफा, आदि) छन् ?			
११	के उपआयोजनाको स्थानसँग सम्बन्धित केही ध्यान पुऱ्याउन पर्ने जोखिम (स्वास्थ्य र सुरक्षा, डाँडाकाँडा, आदि) छन् ?			
	जैविक विशेषता			
१	केही महत्वपूर्ण वासस्थान वा पर्यावरण? के उपआयोजना संरक्षण क्षेत्र/राष्ट्रिय वन, उजाड क्षेत्र, सिमसार, जैविक विविधता, महत्वपूर्ण वासस्थान नजिक छ ?			
२	यदि सहआयोजना वन नजिकै भए, वन कुन प्रकारको हो – राष्ट्रिय, सामुदायिक, कबुलियती, धार्मिक, आदि ?			
३	के उपआयोजना/बस्तीमा वा आसपास कुनै वन्यजन्तु/पंक्षीहरूको (भालु, लंगुर बाँदर, रातो पाण्डा, हरिण, गिद्ध वा चमेरको गुँड भएको रुख, भीरमौरी भएका भीर) क्षेत्र छन्? के बस्ती वा सहआयोजना वन्यजन्तु वा चरा उड्ने बाटोमा पर्छ			

	?			
	के त्यहाँ कुनै जलाधार, खोला वा सिमसार छन् जुन माछा र जलीय प्राणीहरूका लागि महत्वपूर्ण वासस्थान भनेर चिनिएका छन् ? के बस्ती/सहआयोजनाभिन्न कुनै Ramsar site छन्?			
४	के उपआयोजनाले वासस्थान (परिवर्तित, प्राकृतिक वा महत्वपूर्ण वासस्थान) र पर्यावरणलाई नकारात्मक प्रभाव पार्ने केही सम्भावना छ ?			
५	के आयोजनाले जमिन वा श्रोतको प्रयोगमा केही परिवर्तन ल्याएको छ जसको कारण वासस्थान, पर्यावरण र जिविकोपार्जनमा नकारात्मक असर पार्छ?			
६	के कुनै क्षेत्र संरक्षित वा महत्वपूर्ण प्रजातिका वनस्पति वा जीवजन्तुले प्रजनन, वास, आराम वा प्रवासका लागि प्रयोग गर्ने गरेका छन्?			
७	के आयोजनाका क्रियाकलापले लोपोन्मुख प्रजाति वा उनीहरूको वासस्थानलाई कुनै जोखिम पुऱ्याएको छ ?			
८	के उपआयोजनाको कार्यान्वयनबाट प्राकृतिक वनको कटाइ, खेती विकास वा वन फँडानी हुने देखिएको छ ?			
९	के उपआयोजनामा वा आसपास NTFP या जडिबुटी रहेका छन् ?			
	सामाजिक आर्थिक र सांस्कृतिक विशेषता			
१	के उपआयोजना निकै जनघनत्व भएको स्थानमा छ ?			
२	एक साधारण परिवारमा कति जना रहेका छन्?			
३	कुनै घर वा जमिनबिना कति वटा परिवारहरू रहेका छन् ?			
४	के उपआयोजना पुरातात्विक, ऐतिहासिक वा सांस्कृतिक महत्व भएका स्थान आसपास छन् ?			
५	त्यस क्षेत्रमा अल्पसङ्ख्यक/ पिछडिएका/ जनजातिहरूको उपस्थिति ?			

६	के सहआयोजना सांस्कृतिक वा धार्मिक महत्व भएका जस्तै पवित्र डाँडा वा चुचुरो, पवित्र भीर, गुफा वा रुखहरू आसपास छ ?			
७	प्रभावित समुदायभित्र कस्ता किसिमका परिवार र जीविकोपार्जन चलाउने क्रियाकलापहरू पाइन्छन् ?			
८	प्रभावित मानिसहरूका विशेष निर्माणका तरिका कस्ता छन् र कस्ता किसिमका सामग्रीहरू प्रयोग गरेका छन् ?			
९	के आयोजनाले प्रभावित क्षेत्रबाट मानिसहरूको पुर्नवास गराउनु पर्नेछ ?			
१०	HIV/AIDS प्रभावितहरूलाई पनि समावेश गरेर पिछडिएका मानिसहरू को को हुन् ?			
११	खानेपानी र व्यक्तिगत सरसफाइका लागि पानीको वर्तमान उपलब्धता कस्तो छ ?			
१२	सामाजिक तथा पूर्वाधार सुविधा (स्वास्थ्य चौकी, उप स्वास्थ्य चौकी, विद्यालय, सञ्चार, सडक)को वर्तमान व्यवस्था कस्तो छ ?			
१३	आयोजना कार्यान्वयन गर्दा त्यस क्षेत्रमा भीडभाड वा वातावरणीय समस्या ल्याउने किसिमका कुनै सडक छन् ?			
१४	आयोजनाले प्रभाव पार्न सक्ने कुनै खुल्ला स्थान, उद्योग वा मनोरञ्जनको कुनै क्षेत्र छन् ?			
१५	के त्यहाँ महिला घरमूली भएका घरधुरी छन् ? (सङ्ख्या पहिचान गर्नुपर्ने)			
१६	स्थानीय श्रोतहरूको उपयोग बारे कुनै विवाद वा द्वन्द्व छ?			

वस्ती/गाविस/सहआयोजना क्षेत्रमा "अझै राम्रो बनाउन" का लागि संयोजन गर्न वा सँगै काम गर्न सकिने कस्ता कार्यक्रमहरू चलिरहेका वा योजना गरिएका छन् ? (उदाहरण : बायोग्यास, सुधारिएको धूवारहित चूलो, सरसफाइ, साना जलविद्युत, बाँध भएको क्षेत्र वा भूक्षय संरक्षण, सामुदायिक वन, मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन, बाटो विकास, कृषि, कम्पोष्टिड, बाढी सुरक्षा,			सूचीलाई अनुसूचिमा उल्लेख गर्ने
---	--	--	--------------------------------

खोलाबारे तालिम, आदि)			
सम्भावित खतरा, संरक्षित वा संरक्षण योग्य स्थान, समान श्रोत र सांस्कृतिक मूल्यका आधारमा "नजाऊ", वा "बाधा नपुऱ्याऊ" क्षेत्रको पहिचान			सूची र sketch नक्सा
उपआयोजना/बस्ती अनुकूल बनाइएको न्यूनतम आवश्यकता			सिफारिस गर्ने
कार्यक्रमहरूको पहिचान/"अभै राम्रो बनाउने" का लागि संयोजन र समन्वयका क्रियाकलापहरू/synergy			पहिचान गरेर सूचिकृत गर्ने

छनौटको निष्कर्ष :

- (१) प्रमुख वातावरणीय सवालहरू : .....
- (२) अनुमति/बाधा फुकाउका लागि आवश्यक : .....
- (३) प्रमुख सामाजिक सवालहरू : .....
- (४) भूमि अधिग्रहण र अनिच्छित पुर्नवास (स्थायी वा अस्थायी), कुनै भएमा : .....
- (५) थप परीक्षण/छानबिन आवश्यक भएमा र अर्को चरण :
  - क) कुनै विशेष अध्ययन आवश्यक भएमा : .....
  - ख) ESMP को तयारी (ESMPले सम्बोधन गर्नुपर्ने प्रमुख सवाल) : .....
  - ग) IPDP/VCDP आवश्यक भएमा : .....
  - घ) IEE वा EIA आवश्यक भएमा : .....
  - ङ) अरु कुनै आवश्यकता/सवाल :

परीक्षण पूरा र समीक्षा गर्ने :

जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइका वातावरणीय विज्ञको हस्ताक्षर :

नाम : _____

शीर्षक र मिति : _____

जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइका सामाजिक विज्ञको हस्ताक्षर :

नाम : _____

शीर्षक र मिति : _____

जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइका आयोजना व्यवस्थापकको हस्ताक्षर :

नाम : _____

शीर्षक र मिति : _____

जिल्ला विकास समितिअर्न्तगतको ENRCमा प्रस्तुतीकरण गरेको मिति : .....

जिल्ला विकास समितिअर्न्तगतको ENRC ले दिएका सुझाव तथा प्रतिक्रिया यसप्रकार छन् :

..... (minute समेत पेश गर्ने)

जिल्ला विकास समितिअर्न्तगतको ENRCले छनौट गरेको मिति : ..... (पास गर्दाको बेलाको केही शर्त वा सुझाव)

यस फारमको एक प्रति संलग्न गरिएका दस्तावेजका साथ जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइमा, एक प्रति जिल्ला विकास समितिअर्न्तगतको ENRCमा र सारांश केन्द्रिय आयोजना कार्यान्वयन इकाइ र आवश्यक परेमा आयोजना व्यवस्थापन र विश्व बैंकमा पनि राखिनेछ ।

अनुसूचि २ : नेपालमा भएका वातावरण र सामाजिक नीतिको सारांश

भूमि अधिग्रहण, क्षतिपूर्ति र पुर्नवास

प्रस्तावित आयोजनाले ठूलो सङ्ख्यामा अनिच्छित पुर्नवास र अनिच्छित भूमि अधिग्रहणको परिकल्पना गरेको छैन। तथापि आयोजना कार्यान्वयन गर्दा केही कारणवश अनिच्छित भूमि अधिग्रहण भएमा यससँग सम्बन्धित नीतिनियमहरूको समीक्षा लाभदायक हुन्छ।

नेपालको संविधान २०७२ ले नागरिकका मौलिक हकहरू सुनिश्चित गरेको छ। धारा १९ (१) ले प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सम्पत्तिको हक प्रदान गरेको छ, जसअर्न्तगत प्रत्येक नागरिकले कानूनको मर्यादामा रही सम्पत्ति किन्न, प्रयोग गर्न वा बेच्न र आफ्नो हक प्रयोग गर्न पाउँछन्। धारा १९ (२) ले समाज कल्याणका लागि भन्दा बाहेक राज्यले कसैको व्यक्तिगत सम्पत्ति कब्जा गर्न नपाउने बताएको छ। धारा १९ (३) का अनुसार कसैको निजी सम्पत्ति माथि राज्यले अधिग्रहण गरेमा, सोको लागि सान्दर्भिक कानूनहरूले तोकेको आधार र प्रक्रियामा रहेर क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नेछ।

जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ (१९७७) नेपालमा भूमि अधिग्रहण र पुर्नवासका क्रियाकलापहरूसम्बन्धी भएको एक मात्र कानुनी दस्तावेज हो। यो ऐनले स्पष्ट रूपमा सरकारलाई सरकारी निकायले सुरुवात र सञ्चालन गर्न लागेको विकासका आयोजनाका लागि मुआब्जा दिएर कुनै पनि ठाउँको जमिन अधिग्रहण गर्न सशक्त बनाएको छ (धारा ३ र ४)। त्यसैगरी कुनै पनि संस्थाले यो ऐनअर्न्तगत रहेर उक्त संस्थाको श्रोतबाट क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने गरी नेपाल सरकारसँग जमिनको लागि निवेदन गर्न सक्छन्। यो ऐनको यस व्यवस्थाबाट जमिन अधिग्रहण गर्दा, नेपाल सरकारले जिल्लाको प्रमुख जिल्ला अधिकारी (प्रजिअ)को अध्यक्षतामा एक क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति (Compensation Fixation Committee CFC) गठन गर्छ। यो समितिका अरु सदस्यहरू यसप्रकार रहन्छन् – भूमि करका प्रमुख, प्रजिअले तोकेका एक अधिकृत, जिल्ला विकास समितिका एक प्रतिनिधि र सरोकारवाला आयोजनाका निर्देशक। अर्को भाषामा, यो ऐन अर्न्तगत गठन भएको CFCले अधिग्रहण गर्नुपर्ने भूमिको जाँच, क्षतिपूर्ति दर तोक तथा समीक्षा, खास जग्गाधनीको पहिचान, क्षतिपूर्तिको वितरण र त्यससँग सम्बन्धित सवालहरूको सम्बोधनका लागि प्रशासनिक सहयोग गर्छन्। तथापि, भूमि जग्गा प्राप्ति २०३४ (१९७७) को दफा १४ मा त्यस क्षेत्रमा सरकारी भूमि भएको अवस्थामा जमिनको बदलामा जमिन नै प्रदान गर्ने व्यवस्था पनि रहेको छ।

भूमि सुधार ऐन (Land Reform Act LRA) २०२१ (१९६४) ले आफूले जोतेको जमिनमा मोहीको हक स्थापना गरेको छ। LRA मा विकासको प्रयोजनका लागि जग्गाधनीले बेचेको वा लिइएको भएमा दर्ता भएका मोहीलाई पनि क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने व्यवस्था थप रहेको छ। सबैभन्दा पछिल्लो संशोधन (२००१) ले राज्यले मोही भएको जग्गा राज्यले अधिग्रहण गर्दा मोही र जग्गाधनी दुवैले कुल क्षतिपूर्तिको ५० प्रतिशत प्राप्त गर्नेछन्। मोहीको प्रमाणीकरण जग्गा कर कार्यालयमा मोहीको अभिलेखद्वारा गरिनेछ।

भूमि अधिग्रहणले गुठी संस्थान ऐन २०३३ मा भएका व्यवस्थाहरूको पनि पालना गर्नुपर्छ। यो ऐनको दफा ४२ ले विकासका लागि गुठी (धार्मिक संस्थाको जग्गा)को जग्गा अधिग्रहण भएमा सोको क्षतिपूर्ति पैसाले भन्दा अरु जग्गाले नै प्रदान गर्नुपर्छ।

वन ऐन २०४९ (१९९३) को दफा ४९ ले पूर्वस्वीकृति बिना वन क्षेत्र खन्न, फाँड्न वा जोत्न, आगो लगाउन, चराउन, वन पैदावर हटाउन वा नोक्सान पुऱ्याउन, रुखविरुवा काट्न, वन्यजन्तुको शिकार र ढुङ्गा, माटा वो बालुवा भिक्न निषेध गरेको छ। दफा ६८ (१) का अनुसार राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त योजना सञ्चालन गर्न वनको प्रयोग गर्न बाहेक अन्य कुनै पनि विकल्प नभएमा र त्यस्तो योजना सञ्चालन गर्दा वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल असर नपर्ने भएमा त्यस्तो योजना सञ्चालन गर्नको निमित्त नेपाल सरकारले सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, कबुलियती वन वा सामुदायिक वनको कुनै भाग प्रयोग गर्न स्वीकृति दिन सक्नेछ। त्यस्तै दफा ६८ (२) का अनुसार वनको प्रयोग गर्न स्वीकृति दिँदा कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई कुनै हानि नोक्सानी हुने भएमा नेपाल सरकारले तत्सम्बन्धमा उपयुक्त व्यवस्था गर्नेछ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ को भाग ५को भाग, स्थानीय निकाय परिच्छेद ३, विविधमा जग्गा प्राप्तिका बारे उल्लेख गरिएको छ। यस दफाका अनुसार स्थानीय निकायले आफ्नो क्षेत्रभित्र कुनै विकास तथा निर्माण सम्बन्धी काम सञ्चालन गर्न जग्गा प्राप्त गर्नुपर्ने भएमा सो कामको लागि आवश्यक पर्ने जग्गा प्रचलित कानुनको रीत पुऱ्याइ सम्बन्धित जग्गाधनीलाई मुआब्जा दिइ प्राप्त गर्न सक्नेछ।

नगर विकास ऐन १९८८ ले नगर विकासका लागि कानुनी आधार प्रदान गरेको छ। यस ऐनले केन्द्रिय र स्थानीय सरकारी संस्थाहरूलाई land pooling आयोजनाका लागि सशक्त बनाएको छ। स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन १९९९ ले नगरपालिका र गाउँ विकास समितिहरूलाई नगरविकासको योजना गर्न अधिकार दिएको छ तर यो नगर विकास ऐन १९८८ जति बृहत छैन।

नगर विकास ऐन १९८८ दफा १२.१.१ का अनुसार सरकारले सुविधा र सेवा थप्नका लागि भूमि अधिग्रहण गर्न पाउँछ र नगरविकास समितिले विकसित जग्गाका प्लटहरू बेचेर आफ्नो लगानी उठाउन सक्छ र बचेका जग्गा खास जग्गाधनीलाई हस्तान्तरण गर्न सक्छ। नगर योजना निर्देशिका २००५ को दफा ५.२ अनुसार, केही शर्तहरू लागू गरेर सीमान्तकृत र बहिष्कृत समुदायलाई जग्गा वितरण गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ।

जग्गा अधिार प्राप्ति र अनिच्छित पुर्नवाससम्बन्धी नेपाल सरकारको नियमहरूको पर्याप्ताको समीक्षा र भएका रिक्ततालाई पूर्ति गर्न सुझावहरू :

नेपालमा हाल प्रचलित भूमि अधिग्रहण, क्षतिपूर्ति र अनिच्छित पुर्नवाससम्बन्धी ऐन तथा नियमहरूको समीक्षाले नेपालमा अनिच्छित पुर्नवासलाई सम्बोधन गर्न भएको व्यवस्था पर्याप्त नरहेको देखाउँछ। यस प्रयोजनका लागि भूमि जग्गा प्राप्ति ऐन (LAA) एक मात्र ऐन हो तर यसले पुर्नवासको सहायता र गैरभूमि सम्पत्तिहरूको नोक्सानीको मुआब्जाका लागि अधिग्रहणकर्ता, अनौपचारिक बासिन्दा/जग्गा कब्जा गरेका व्यक्ति, स्थान ओगटेका, अनौपचारिक भाडावाला र दस्तावेज बिनाका भाडावालाहरूलाई समावेश गर्दैन। LAA ले अधिग्रहण गरेको सम्पत्तिका लागि कुनै प्रतिस्थापन खर्च प्रदान गर्दैन। साथै यसले विस्थापितहरूलाई भूमि र संरचनाको लागि कानुनी क्षतिपूर्ति बाहेक जीविकोपार्जनको बहालका लागि कुनै पुर्नवास सहायता प्रदान गर्दैन। यसले सकिने मिति घोषणा गर्ने पनि कुनै व्यवस्था गरेको छैन। अझै, सम्पत्ति मूल्याङ्कनको पक्ष कुनै निर्देशिकाबिना पूर्ण रूपमा क्षतिपूर्ति तोक समितिमा आधारित छ। चलिरहेको बजार मूल्य वा मालपोत कर कार्यालय मध्ये कसमा आधारित भएर मूल्याङ्कन गर्ने भन्ने स्पष्ट छैन। नेपालमा मालपोत कर कार्यालयको दर चलिरहेको बजार मूल्यभन्दा निकै कम छ।

क्षतिपूर्ति रकम, मूल्यहास कटाएर मात्र प्रदान गर्ने गरिएको छ जुन उत्कृष्ट व्यवहारहरूको विरुद्ध हो तर यो ADB र विश्व बैंक लगायत धेरै अन्तर्राष्ट्रिय दाता समुदायले पालना गरिरहेका छन्। तैपनि, पुर्नवासलाई विश्व बैंकले १९८०को दशकको सुरुवात देखि र ADB ले १९९५को सुरुवात देखि आयोजना केन्द्रित आधारमा सम्बोधन गरिएको छ। त्यसैले, यो आयोजनामा अनिच्छित पुर्नवास हुने भएमा, आयोजना केन्द्रित पुर्नवास नीति र पुर्नवास कार्ययोजना आवश्यक हुनेछ।

यी रिक्ततालाई पूर्ति गर्न, यो आयोजनाको पुर्नवास योजना दस्तावेजहरूमा सबै प्रभावित व्यक्तिहरू, भौतिक रूपमा वा आर्थिक रूपमा विस्थापितलाई उनीहरूको कानुनी अवस्थालाई नहेरी, क्षतिपूर्ति र सहायता सुनिश्चित गर्नुपर्छ। जनगणनाको अन्तिमलाई अन्तिम मिति मानिनेछ र सो मिति भन्दा अगाडि सूचिकृत भएका प्रभावितहरूलाई सहायताका लागि योग्य मानिनेछ।

LAAमा प्रभावित व्यक्ति/पक्षलाई निर्धारित तरिकामा, दफा १ (६) का आधारमा भूमि अधिग्रहणका लागि प्रस्ताव गरिएको भनेर सूचना जारी गर्ने व्यवस्था छ। तर यो ऐनमा प्रभावित वर्गसँग वा विस्थापित व्यक्तिहरू सँग अर्थपूर्ण छलफल गरेर उनीहरूको पुर्नवास कार्यक्रमको योजना, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनमा सहभागिता सुनिश्चित गर्ने कुनै व्यवस्था छैन। त्यसैले, यो रिक्तता पूर्ति गर्नका लागि सबै सरोकारवालाहरू (प्रभावित व्यक्तिहरू, सरकारी विभाग र कार्यालयहरू, आदिवासी जनजाति र महिला समेत भएका स्थानीय समुदाय) राखेर छलफल योजना गर्न जरुरी छ। यो छलफल आयोजना तर्जुमा, सम्भाव्यता अध्ययन, डिजाइन, कार्यान्वयन र कार्यान्वयन पछिको चरण गरेर विभिन्न तहमा गरिने एक निरन्तर प्रक्रिया हुनेछ।

त्यसैगरी, LAAको विस्थापित व्यक्तिहरूको सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण र जनगणना गरेर त्यसको निष्कर्षलाई पुर्नवास योजनाका लागि उपयोग गर्ने कुनै व्यवस्था छैन। LAA ले केवल तयतभिजयमिभचक हरू का लागि क्षतिको विवरण प्रतिबिम्बित गर्छ, जुन भौतिक हिसाबले भन्दा बढी हो। विश्व बैंक नीति OP (४.१२) लाई जोखिमता वा सुविधा मापन गर्न विस्थापित व्यक्तिहरूको घरधुरी सर्वेक्षणद्वारा विस्तृत जनगणना आवश्यक पर्छ। त्यसैले, यो आयोजनाका लागि पुर्नवास योजना दस्तावेज तयार गर्दा जनगणना, विस्थापित व्यक्तिहरूको सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण र क्षतिको विवरणमार्फत सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्कका आधारमा सामाजिक प्रभाव समीक्षा तयार गर्नुपर्छ।

जनजाति र अन्य पिछडिएका समूहहरूको सुरक्षा

नेपाल सरकारले सामाजिक परीक्षण (SA) गर्ने कुनै विशेष नियम वा निर्देशिका अवलम्बन गरेको छैन तर यो EIA को एक भागका रूपमा गरिन्छ। त्यसैगरी नेपालको आदिवासी जनजाति र अरु पिछडिएका वर्गलाई कुनै नीति र योजना र आयोजनाको विकासबाट सुरक्षित राख्नेबारे एक एकल नीति छैन। नेपालको संविधान २०७२ (२०१५), NFDIN ऐन २००२, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, १९९९, वन ऐन (१९९३) र वन नियम (१९९५) र आवधिक पञ्चवर्षीय योजनाहरूले आधारभूत सेवाको वितरणका लागि पिछडिएका र जनजाति, दलित, महिला, अपाङ्गता भएका र अन्य कमजोर वर्गहरूलाई केन्द्रित गरिएको छ। यसबाहेक, जनजातिहरूको परम्परागत ज्ञान र सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि केही व्यवस्थाहरू रहेको छ।

नेपालको संविधान २०७२, धारा ३५, राज्यको नीति (१०) ले राज्यको आर्थिक र सामाजिक रूपले पिछडिएका जनजाति, मधेसी, दलित, सीमान्तकृत वर्ग र गरिबीको रेखामुनि रहेका कामदार तथा

किसानहरूलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, खाद्य सम्प्रभुता र रोजगारीका लागि आरक्षणको व्यवस्था गर्ने नीति राज्यको अनिवार्य दायित्व हो ।

आदिवासी जनजातिहरूको कल्याण र संवर्धन लागि विशेष नीतिहरू १९९७ बाट सुरु भएको थियो जब राष्ट्रियताको विकासका लागि राष्ट्रिय समिति (NCDN) स्थापना भएको थियो । २००२ मा नेपाली संसदले आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (NFDIN) नामक स्वायत्त प्रतिष्ठानको स्थापनाको विधेयक पारित गरेको थियो जुन २००३ मा जीवन्त भयो र NCDNलाई प्रतिस्थापन गऱ्यो । लम्कल ऐन २००२ ले आदिवासी जनजातिहरूका लागि पहिलो बृहत् नीति र संस्थागत संरचनाको स्थापना गऱ्यो । यो ऐनले आदिवासी जनजातिलाई "आफ्नो मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज, छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान, छुट्टै सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएका जाति वा समुदाय" भनी परिभाषित गरेको छ । सरकारले, NFDIN मार्फत, ५९ वटा त्यस्ता आदिवासी जनजातिलाई पहिचान र आधिकारिक मान्यता प्रदान गरेको छ । यो सूची २००९मा अद्यावधिक भएर ८१ जातजातिमा पुगको थियो तर नेपाल सरकारबाट मान्यता प्राप्त गर्न भने बाँकी नै छ । नेपालमा भएका आदिवासी जनजातिहरू एकै किसिमका छैनन् र सामाजिक आर्थिक रूपमा उनीहरू बिचमा धेरै नै विविधता छ । त्यसैले नेपाल आदिवासी जनजाति प्रतिष्ठान (NEFIN) ले साक्षरता, आवास, भूमि स्वायत्तता, पेशा, भाषा, पढाइ र जनसङ्ख्याको आकारका आधारमा ५९ आदिवासी जनजाति मध्ये १० लाई "लोपोन्मुख", १२ अति "सीमान्तकृत", २० "सीमान्तकृत", १५ "पिछडिएका" र २ "उन्नत" मानेका छन् ।

श्रम ऐन, २०४८ वि.सं. (१९९२) ले १५ वर्षभन्दा मुनिलाई बालबालिका र १५ देखि १८ वर्षकालाई नाबालिग भन्छन् । यो ऐनले नाबालिग र महिलाका लागि बिहान ६ देखि बेलुका ६ सम्म मात्र काम लगाउन पाइने र राति काममा लगाउन प्रतिबन्ध गरेको छ । बालबालिकाहरूलाई श्रममा लगाउन निषेध छ । यो ऐनले महिला र पुरुषलाई समान अवसर दिने पनि भनेको छ । नियमित काम गर्ने अवधि कुनै पनि कामदारलाई दिनमा ८ घण्टा भन्दा बढी र हप्तामा ४८ घण्टा कटाउन नहुने व्यवस्था छ । त्यसभन्दा बाहेक काम गरेमा अतिरिक्त समय भत्ता साधारण घण्टाको ज्याला भन्दा १५०% धेरै दिनुपर्ने र त्यो पनि दिनमा ४ घण्टा भन्दा लगाउन नपाइने नियम छ । यस ऐनका अनुसार कर्मचारीको ज्याला दर सरकारी कार्यालयमा तोकेको भन्दा कम हुन नपाउने व्यवस्था छ ।

यी संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थाहरूको पूरक नेपालले हस्ताक्षर गरेका अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी सन्धीसम्झौताहरू हुन् – United Nations Declaration on the Rights of Indigenous People (2007) र २००७ मा हस्ताक्षर गरेको अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन ILO Convention (169)। १९८९ को ILO Convention (169) जनजातिबारे सबैभन्दा बृहत् कानुनी बाध्यता भएको सन्धि हो । यस Convention ले सांस्कृतिक निष्ठा, भूमि र श्रोत अधिकार र भेदभाव रहित हुने व्यवस्था अगाँलेर राज्यलाई उनीहरूलाई प्रभाव पार्ने प्रत्येक निर्णयमा आदिवासी जनजातिसँग छलफल गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ । आदिवासि जनजातिको अधिकार संबन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको घोषणाको धारा १-४ ले आदिवासी जनजातिहरूको संस्कृति, पहिचान, भाषा, रोजगारी, स्वास्थ्य, शिक्षा र आदिवासी जनजातिको परम्परागत दायरामा पर्ने कुनै पनि विकासको गतिविधि कार्यान्वयन गर्न उनीहरू व्यक्तिगत र सामूहिक अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ ।

जनजाति र अन्य पिछडिएका समूहहरू ससम्बन्धी नेपाल सरकारको नियमहरूको पर्याप्ताको समीक्षा र भएका रिक्ततालाई पूर्ति गर्न सुभावहरू :

आदिवासी जनजाति र अरु पिछडिएका वर्गका लागि भएको व्यवस्थाहरू सरसर्ती हेर्दा भएका नीतिहरू आयोजनासँग सम्बन्धित प्रभाव र त्यसको न्यूनीकरणका लागि योजनाको सन्दर्भमा आदिवासी जनजाति र अरु पिछडिएका वर्गको सुरक्षा र संरक्षणका बारेमा मौन छ। त्यसरी नै प्रभावित आदिवासी जनजाति र अरु पिछडिएका वर्गसँग छलफल र संस्कृति सुहाउँदो न्यूनीकरणका उपायहरूबारे कुनै व्यवस्था गरिएको छैन। अर्को तर्फ विश्व बैंकको नीति (OP 4.10) ले भने विभिन्न किसिमको प्रभाव र जोखिमबारे समीक्षा, अर्थपूर्ण छलफलको सञ्चालन, आदिवासी जनजातिहरूको सहमति र संस्कृति सुहाउँदो प्रतिकार्यलाई जोड दिएको छ।

आदिवासी जनजाति र अरु पिछडिएका वर्गलाई नकारात्मक प्रभावबाट जोगाउन सम्भाव्य उपाय खोज्न आदिवासी जनजाति र पिछडिएका वर्ग योजना, पुर्नवास योजना वा standalone दस्तावेजको एक भागका रूपमा बनाउनुपर्छ। आदिवासी जनजाति र अरु पिछडिएका वर्गको संरक्षणका लागि सम्भाव्य उपायहरू खोजेर आयोजनाको प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष लाभमा उनीहरूलाई समावेश गर्नुपर्छ। त्यसैगरी, आदिवासी जनजाति र अरु पिछडिएका वर्गलाई पर्ने असरको सम्बोधन गर्न उपायहरू उनीहरूसँगको अर्थपूर्ण छलफल, सहमति लिएर (समुदायको सहयोग) र सांस्कृतिक संवेदनशील प्रतिक्रिया मार्फत खोजिनेछ। त्यसैले, आयोजना केन्द्रित आदिवासी जनजाति र पिछडिएका समुदाय विकास योजना तयार गरेर आदिवासी जनजाति र दलित समेत अन्य पिछडिएका वर्गहरूले आयोजनाबाट अवसर प्राप्त गराउन उनीहरूको सांस्कृतिक पहिचानमा खतरा नपुग्ने सुनिश्चित गर्नुपर्छ।

१. सुशासन, सामाजिक जवाफदेहिता र सार्वजनिक छलफल

सुशासन र सामाजिक जवाफदेहिता सरकारी अधिकारीहरूलाई आफूले प्रदान गरेका सेवाका लागि लाभान्वित र साधारण नागरिक प्रति उत्तरदायी बनाउनु हो। यसकारण यो आयोजनाको कार्यान्वयन गर्ने संस्थाहरूले जनजाति, महिला र दलितलाई समेत समावेश गराएर सरोकारवालाहरूको सक्रिय र अर्थपूर्ण सहभागितामा समुदायसँग छलफल र गरिबमुखी विकासका क्रियाकलाप हुने नीति राख्न आवश्यक छ।

सुशासन, जवाफदेहिता र अर्थपूर्ण सार्वजनिक छलफल सुनिश्चित गर्न नेपाल सरकारका थुप्रै ऐनहरू छन् :

सुशासन (व्यवस्थापन र सञ्चालन) ऐन, २०६४ (२००८) को दफा ३० मा सार्वजनिक सुनुवाइको व्यवस्था छ। तोकिए बमोजिम, सेवा प्रदानमा लागेका क्षेत्र, अञ्चल, जिल्ला वा स्थानीय तहका कार्यालय प्रमुखले कार्यालयका कामकारवाही निष्पक्ष, पारदर्शी र वस्तुनिष्ठ बनाउने र आमजनता र सरोकारवालाहरूको कानूनसम्मत चासोका विषयलाई सम्बोधन गर्ने ध्येयले सञ्चालन गर्छन्। ऐनका अनुसार सो सार्वजनिक सुनुवाइमा विषयवस्तुका ज्ञाता, सरोकारवालाहरू, नागरिक समाजका प्रतिनिधि र स्थानीय निकायका अधिकारीहरू पनि सहभागी गराउनुपर्ने बताएको छ। त्यसैगरी ऐनको धारा ३१ले गुनासो सम्बोधन संयन्त्र र प्रक्रियाबारे वर्णन गरेको छ।

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ (२००७) ले सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्वका सूचनामा नागरिकको सरल र सहज पहुँच स्थापना गर्छ भने राष्ट्र र नागरिकको हितमा नकारात्मक असर पार्ने किसिमको संवेदनशील सूचनाहरूलाई संरक्षण पनि गर्दछ। यस ऐनको दफा ३ ले

कानूनसम्मत गोपनीयता राख्नुपर्ने विषयबाहेक सार्वजनिक निकायमा भएका अन्य सूचनामा पहुँच सुनिश्चित गरेको छ। दफा ४ ले सूचना प्रवाह गर्नु सार्वजनिक निकायको दायित्व हो भनेको छ। यसले सबै सार्वजनिक निकायले नागरिकको सूचनाको हक सम्मान र संरक्षण गर्नुपर्ने बताएको छ। दफा ७ ले भने सूचना प्राप्त गर्ने प्रक्रिया खुलाएको छ।

त्यसैगरी, वातावरण संरक्षण नियमावली (EPR), २०४५ ले सार्वजनिक छलफल र परियोजना कोबारेमा विवरण दिनेखुलाएको छ। EPR को दफा ४, ५, ७, ११ मा सार्वजनिक छलफल र सूचना प्रवाहसँग सम्बन्धित व्यवस्थाहरू छन्। वन ऐन (१९९३) र वन नियम (१९९५) अर्न्तगत लागू भइरहेको सामुदायिक वन कार्यक्रमलाई वन व्यवस्थापनसम्बन्धी स्थानीय तहमा भएको प्रत्यक्ष लोकतन्त्रको नमुना मान्न सकिन्छ। नेपालको सामुदायिक वन कार्यक्रममा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न भएका नागरिकहरूलाई हेर्दा क्षेत्रगत रूपमा शासनको सबैभन्दा ठूलो क्षेत्र हो जसले सबैभन्दा ठूलो राजनीतिक पार्टीलाई पनि पछि पार्न सक्छ।

सार्वजनिक छलफलसम्बन्धी नेपाल सरकारको नियमहरूको पर्याप्ताको समीक्षा र भएका रिक्ततालाई पूर्ति गर्न सुझावहरू :

माथिका छलफलले विश्व बैंक, संयुक्त राज्य र अर्न्तराष्ट्रिय श्रम संगठनले निर्धारण गरेको FPIC आवश्यकताकै धारबाट केही कानुनी व्यवस्थाहरू रहेको देखाएको छ। तर, FPIC विधिलाई साँच्चिकै पालना भने गरिएको छैन। त्यसैले, आयोजना विशेष सूचना प्रवाह, छलफल र सहभागी योजना विकास गर्नुपर्छ। योजनामा आयोजनाले प्रभाव पार्ने समुदाय, वर्ग वा व्यक्तिहरू साथै नागरिक समाज र अन्य सरोकारवालाहरूसँग उनीहरूको, आयोजनाको डिजाइन र न्यूनीकरणका उपायहरूमा, अर्थपूर्ण सहभागिता होस् भन्ने ध्येयले FPIC प्रक्रियाद्वारा संलग्न गराउन संयन्त्र हुनुपर्छ।

२. विपद व्यवस्थापन सम्बन्धी व्यवस्थापिका उपायहरू, ढाँचा र निर्देशिका

१. प्राकृतिक विपद् (राहत) ऐन, २०३९ (१९८३)

यस ऐन लेदेशमा प्राकृतिक प्रकोप भोगेका सामान्य नागरिको जीउधनको उद्धारको उद्देश्य राखेको छ। यो ऐन जुनसुकै प्राकृतिक विपद्, जस्तै भूकम्प, आगलागी, बाढी, पहिरो, भारी वर्षा, आँधी, भोकमरी वा कलकारखानामा विषादिका कारण दुर्घटना भएमा लागू हुनेछ। यस ऐनको दफा ३.१ ले, सरकारले आवश्यकता भएमा राजपत्रमा सूचित गरेर विपद्को दायरा तोकी आपतकालीन क्षेत्र घोषणा गर्न सक्छ। सरकारले तोकिएको अवधिमा स्थिति नियन्त्रणमा ल्याउन नसकेमा उक्त अवधि थप गर्न सक्ने व्यवस्था पनि रहेको छ। यस ऐनको दफा ५ (क) बमोजिम, सरकारले, राजपत्रमा सूचित गराएपछि, विपदलाई व्यवस्थापन गर्न राष्ट्रिय प्राकृतिक विपद् उद्धार समिति बनाएर नीति, योजना र कार्यान्वयन प्रणाली विकास गर्न सक्छन्। गृहमन्त्रीको अध्यक्षतामा, यस समितिमा विभिन्न मन्त्रालयका र अन्य क्षेत्रका प्रतिनिधि, राजपत्रमा भएको सूचनामा भूमिका र कार्य तोकिएको हुनेछ। राष्ट्रिय समितिका भूमिका तथा कर्तव्यहरू ऐनको दफा ६ मा स्पष्ट रूपमा खुलाइएको छ। ऐनको दफा ७ ले प्राकृतिक विपदलाई व्यवस्थापन गर्न विभिन्न समितिहरूको गठनबारे उल्लेख गरेको छ। सरकारले प्राकृतिक विपद् व्यवस्थापन गर्न प्रत्येक समितिहरूको भूमिका र कर्तव्य समेत खुलाइ राजपत्रमा सूचित गराएर क्षेत्रीय, जिल्ला र स्थानीय स्तरीय समितिहरूको गठन गर्न सक्छन्।

२. राष्ट्रिय विपद् प्रतिकार्य कार्यढाँचा, वि.सं. २०७०

राष्ट्रिय विपद प्रतिकार्य कार्यढाँचाको स्थापना राष्ट्रिय स्तरको विपदका बेला सबै सरकारी र गैरसरकारी संस्थाहरूलाई विपद् जोखिमको व्यवस्थापनको हरेक चरणमा संलग्न गराउन विकास राष्ट्रिय विपद व्यवस्थापन रणनीति २०६६ वि.सं. (२००९) र राष्ट्रिय विपद ऐन २०३९ वि.सं. (१९८३) मा उल्लेख गरिएजस्तोको लागि स्थापना गरिएको हो । त्यसबाहेक, यस ढाँचाले विपद प्रतिकार्यका लागि दाता समुदायले प्रदान मानवताको नाताले गरेको अन्तर्राष्ट्रिय सहायता जस्तै जीवन रक्षाका सामग्री, खोजी तथा उद्धारका सामग्री र औषधीहरूमा लाग्ने भन्सार र कर बारे व्यवस्था कोरेको छ । आपतकालीन प्रतिकार्य ढाँचा (दफा ८) ले भूकम्पले विस्थापित भएका परिवारहरूको पुर्नवासलगायत, तोकिएको समय भित्र विपद्सँग जुम्न र व्यवस्थापन गर्न क्रियाकलापहरूको पहिचान गर्छ (दफा ८, ४९)।

३. विपद् पीडित पुर्नवास कार्यान्वयन विधि, वि.सं. २०७१

विपद् पीडित पुर्नवास कार्यान्वयन विधि, प्राकृतिक प्रकोप (राहत) ऐन २०३९ वि.सं. (दफा ५) को आधारमा र मन्त्रीस्तरीय निर्णयबाट स्वीकृत भएर वि.सं. २०७१ मा तयार पारिएको हो । विपदमा घर र जग्गा क्षति भएर बसोबासका लागि उपयुक्त नभएको खण्डमा पुर्नवास व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्ने ध्येयले आन्तरिक कार्यविधि तयार पारिएको हो । विधिको भाग २, दफा ४ (१) ले अर्को स्थानमा पुर्नवासका निमित्त प्रकोप पीडितहरूले जिल्ला प्रशासनको सरोकारवाला कार्यालयमा स्थानीय निकाय (गाविस/नगरपालिका) को सिफारिस र स्थानीय प्रहरी कार्यालयबाट अन्त घर वा जग्गा नभएको भन्ने खुल्ने गरी deed of agreement सँगै निवेदन पेश गर्नुपर्छ । प्रमुख जिल्ला अधिकारीले, पुर्नवासका लागि पीडितको निवेदन प्रमाणित गरेपछि, सोका बारेमा निर्णय गर्न जिल्ला विपद् उद्धार समितिको बैठक बोलाउनेछ ।

विधिमा प्राकृतिक प्रकोप पीडितको पुर्नवासको कार्यान्वयनका लागि विभिन्न समितिहरूको व्यवस्था गरेको छ । जिल्ला स्तरमा विभिन्न कार्यालयहरूबाट एक प्राविधिक समितिको गठन हुन्छ जसले पुर्नवासको कार्य सुरुवात गर्छ । अरु समितिहरूमा सहसचिव (विपद व्यवस्थापन) द्वारा गठन र संयोजन गरिएको पुर्नवास सुझाव समिति, शहरी विकास मन्त्रालय र पुर्नवास कार्यान्वयन समिति र पीडितहरूका प्रतिनिधिले संयोजन गरेको निर्माण सहयोग समिति पर्छन् । यस विधिको दफा ११ ले पुर्नवासको कार्यान्वयन, विभिन्न पर्यावरणीय क्षेत्रहरू (हिमाल, पहाड र तराई) मा भूमि सीमितता र विभिन्न पर्यावरणीय क्षेत्रहरूमा विभिन्न निर्माण सामग्री (भित्ता र छानामा ढुंगा, माटो, काठ, बाँस, जस्तापाता, आदि) प्रयोग गरेर बनाउने घरको डिजाइनबारे उल्लेख गर्छ ।

४. प्रधानमन्त्री दैवी प्रकोप उद्धार कोष सम्बन्धी नियम २०६३ वि.सं. (२००६)

यो नियम नेपाल सरकारले प्रशासनिक विधि ऐन २०१३ वि.सं. (१९५६) अन्तर्गतको उपनियम (२)बाट प्राप्त अख्तियारीद्वारा बनाएको हो जुन पहिलो पटक २०६४ वि.सं. (२००७)मा संशोधन भएको थियो । यो कोष प्रधानमन्त्री, मन्त्री परिषद, संवैधानिक पदाधिकारीहरू, सांसद, सरकारी कर्मचारी, सैनिक र पुलिसको योगदानबाट स्थापना भएको हो । त्यसबाहेक, यो कोषमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र संस्थाहरूले प्रत्यक्ष रूपमा पठाएका योगदानहरू पनि समावेश हुनेछ । यस नियमको दफा ४ ले निम्न प्रयोजनका लागि कोषको रकम प्रयोग गर्न सकिने उल्लेख गरेको छ ।

- प्रकोप पीडितको उद्धार र सम्पत्तिको संरक्षण;
- प्रकोप पीडितको आकस्मिक राहतका लागि अस्थायी क्याम्पको स्थापना;
- आकस्मिक जीविकोपार्जनका लागि खाद्य सामग्री, लत्ताकपडा, औषधी, शैक्षिक सामग्री जस्ता आधारभूत सामग्रीहरूको खरिद;
- प्रकोप पीडितहरूको उपचार;
- मृत्यु भएकाहरूको क्रिया खर्च र परिवारका सदस्य गुमाएका परिवारलाई आर्थिक सहायता;
- प्रकोपका कारण भएको फोहोरमैला र प्रदूषण व्यवस्थापन;
- पीडितका लागि अस्थायी आवास निर्माण वा पुर्नवास;
- पीडितका लागि आवासीय संरचना निर्माण वा व्यवसायसँग सम्बन्धित औजार/हतियारको मर्मतका लागि आर्थिक सहायता; र
- प्राकृतिक प्रकोपबारे जनचेतना कार्यक्रम, विपद्बारे सावधानी र तयारी

५. विपद् पीडितको उद्धार र राहत मापदण्ड, २०६४

विपद् पीडितको उद्धार र राहत मापदण्डले धेरै राहतका उपायहरूको, विशेषतः पीडितलाई पैसाका रूपमा, खाका कोरेको छ। राहतका रूपमा एक जनाको मृत्युको रु ४०,००० रहेको छ। त्यसबाहेक प्रत्येक परिवारले गाँस-बास गुमाएमा आकस्मिक राहत स्वरूप रु. ५,००० प्राप्त गर्न सक्नेछन्। परिवारले बास, खाद्यान्न, लत्ताकपडा सँगै सबै गुमाएमा रु. २०,००० प्राप्त गर्छन् र जिल्ला विपद् उद्धार समितिको सुझावमा थप रु. १५,००० पनि प्राप्त गर्न सक्छन्।

माथि उल्लेख गरिएको भन्दा थप, प्राकृतिक प्रकोपका पीडितले अस्पतालमा उपचारको सम्पूर्ण खर्च र घर फर्किन रु. १००० यातायात खर्च स्वरूप प्राप्त गर्न सक्नेछन्। जिल्ला विपद् उद्धार समितिले राहत रकम घटना भएको ३० दिनभित्र भुक्तानी गरिसक्नुपर्नेछ।

६. जिल्ला विपद् व्यवस्थापन योजना निर्देशिका, २०६८ वि.सं. (२०१२)

अरु विभिन्न विपद् बाहेक, भूकम्पको जोखिमका हिसाबले नेपाल संसारका १९८ देशहरूमध्ये एघारौँ स्थानमा पर्छ। यो निर्देशिका सबै किसिमका प्राकृतिक प्रकोपलाई सम्बोधन गर्ने आवश्यकताका सरकारले राष्ट्रिय विपद् जोखिम व्यवस्थापन रणनीति २०६६ वि.सं. (२००९) र स्थानीय शासन ऐन, २०५५ (१९९८) को मर्मलाई आत्मसाथ गर्दै तयार र समर्थन गरेको हो। यो निर्देशिकाको प्रमुख उद्देश्य भनेको विपद् जोखिम व्यवस्थापन विधिलाई जिल्लाहरूको स्थानीय स्तरको आवधिक र वार्षिक योजनामा मूलप्रवाहीकरण गर्नु हो।

यस निर्देशिकाको दफा ६.२ विपद्को सामाजिक र आर्थिक जोखिमहरूको समीक्षासँग सम्बन्धित छ। यस दफा अर्न्तगत, निर्देशिकामा दिइएका सूचना सङ्कलनका औजारहरू प्रयोग गरेर विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी विभिन्न सूचनाहरू सङ्कलन गर्नुपर्छ। त्यसबाहेक, मानिसहरूको पाँच आधारभूत जीविकोपार्जनको पूँजी समेत कृषि, वन र वातावरण, भौतिक पूर्वाधार, शिक्षा, समाज, उद्योग, जलश्रोत, पर्यटन, आदिबारे सामाजिक-आर्थिक सूचना सङ्कलन गर्ने र विपद्को भविष्यको सामाजिक-आर्थिक प्रभावबारे विश्लेषण गर्न निर्देशन दिइएको छ। यस दफाले जिल्लाभित्रका नगरपालिका वा गाविसमा माथि उल्लेख गरिएजस्तो सङ्कलन र विश्लेषण

गरिएको सामाजिक आर्थिक सूचनाको जोखिम वर्गीकरण गर्ने र सो सूचना स्थानीय स्तरमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन योजना तयार पार्न प्रयोग गरिने उल्लेख गरिएको छ ।

वातावरण संरक्षण ऐन १९९७, वातावरण संरक्षण नियमावली, १९९७ र संशोधित (१९९९, २००७, २००९ र २०१०)

वातावरण (संरक्षण) ऐन, १९९७ भनेको छाता व्यवस्था हो जसका आधारमा वातावरण संरक्षण नियम १९९७ र संशोधन (१९९९, २००७, २००९ र २०१०) पनि छ । यसले आयोजना/प्रस्ताव कार्यान्वयनका बेलामा वातावरणको संरक्षण र सुधारका लागि एक समग्र खाका कोरेको छ । यस ऐनको दफा ३ ले निर्धारित प्रस्तावहरूको सन्दर्भमा IEE र EIA गर्न प्रस्तावक हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको । IEE/EIA अध्ययन गर्नुपर्ने प्रस्तावहरू EPRको नियम ३ अर्न्तगत अनुसूची १ र अनुसूची २ मा EPA को व्यवस्था भित्र सूचिकृत गरिएको छ ।

EPA/EPR १९९७ ले वातावरण संरक्षण क्षेत्रभित्र किनबेच, भत्काउने, होटल खोल्ने, उत्खनन गर्न निषेध गरेको छ । तथापि EPR को अनुसूची २ ले आयोजनाको आकार जुनसुकै भएपनि EIA विधि बाट गएर सरोकारवाला मन्त्रालयको चिठी भएपछि मात्रै संरक्षण क्षेत्रभित्र प्रस्ताव कार्यान्वयन गर्न सकिने उल्लेख गरेको छ ।

राष्ट्रिय वन नीति १९९८ (परिमार्जित २०००)

परिमार्जित राष्ट्रिय वन नीति (२०००) ले जैविक विविधता कायम राख्नका लागि माटो, पानी, वनस्पति, वन्यजन्तु, वनको मुख्य तत्वहरूको संरक्षणमा जोड दिएको छ । यसले दिगो वन व्यवस्थापन, मानिसहरूको वनको उत्पादनको आधारभूत आवश्यकता पूर्ति गरेर, वन श्रोतको दिगो उपयोग, निर्णयमा सहभागिता, लाभको वितरण र सबैभन्दा माथि सामाजिक-आर्थिक वृद्धिलाई पर्याप्त ध्यान दिएपछि मात्र सम्भव हुने पहिचान गरेको छ । यस नीतिले स्थानीयहरूको आधारभूत आवश्यकताहरूको पूर्तिको लागि वनका श्रोतहरूको दिगो उपयोगको पक्षलाई अगाडि सारेको छ ।

भू तथा जलाधार संरक्षण ऐन, १९८२

यस ऐनको दफा ३ ले नेपाल सरकारलाई कुनै पनि क्षेत्रलाई संरक्षित जलाधार क्षेत्र घोषणा गर्न सक्ने र यसको व्यवस्थापनका लागि क्रियाकलापहरू निर्माण र कार्यान्वयन गर्न सक्ने उल्लेख गरेको छ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज र वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, १९७३

नेपालमा विकासका आयोजनाहरूको कार्यान्वयनका लागि EA प्रक्रियाद्वारा वनसम्बन्धी सवालहरूलाई सम्बोधन गर्न एक स्थापित कानुनी व्यवस्था छ । लाइटाइड, गौरीशङ्कर, सगरमाथा, शिवपुरी जस्ता संरक्षित क्षेत्रभित्र रहेका भूकम्प प्रभावितहरूका बारेमा अबको पुर्नस्थापना आयोजनामा हाल रहेका व्यवस्थाहरूको समीक्षा गर्नुपर्ने हुनसक्छ । नेपालमा, राष्ट्रिय निकुञ्ज भित्र रहेका सबै वन्यजन्तुका प्रजातिहरू, पर्यावरणीय रूपमा महत्वका क्षेत्रहरू र आदिवासी वन्यजन्तुलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज र वन्यजन्तु संरक्षण ऐनद्वारा शोषणबाट जोगाइएको छ । पर्यावरणीय रूपमा संवेदनशील क्षेत्र, वन्यजन्तु वासस्थान र राष्ट्रिय निकुञ्जहरूलाई आयोजनाका लागि स्थान छनौटमा पार्नुहुँदैन । संरक्षित क्षेत्रभित्र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने योजनाका लागि EIA र वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयबाट स्वीकृति प्राप्त गर्नुपर्छ ।

मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, १९९६

मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र कुनै घर/आवास निर्माण गर्नुपर्ने कुरालाई मध्यनजर गर्दै, आयोजनाको सन्दर्भमा, मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियम, १९९६ लाई समीक्षा गर्नुपर्छ। राष्ट्रिय निकुञ्ज र वन्यजन्तु संरक्षण ऐनको चौथो संसोधन १९९२ ले संरक्षित क्षेत्रको मध्यवर्ती क्षेत्रबारे व्यवस्था गर्‍यो। मध्यवर्ती क्षेत्र, निकुञ्जको २ किमि भित्रको क्षेत्रले, निकुञ्जमने आय (३०-५० प्रतिशत) प्राप्त गर्नेछन् र बदलामा समुदायले निकुञ्ज व्यवस्थापनको क्रियाकलापहरूमा सहभागी हुने र सहयोग गर्ने गर्नुपर्छ। यस नियमले पर्यावरण मैत्री भूमि उपयोग र दीर्घकालीन दिगोपनाका लागि मानिसहरूको सहभागितालाई महत्व दिएको छ। यसले समुदाय विकास र वनका श्रोतहरूको सन्तुलित उपयोगका लागि स्थानीय निकायसँगको संयोजनमा उपभोक्ता समिति बनाउने छुट दिएको छ। दर्ता गरेपछि यस समितिले निम्न अख्तियारी प्राप्त गर्नेछन् : आयोजना कार्यान्वयन गर्न, स्थानीय व्यक्तिहरूको दैनिक उपयोगका लागि आवश्यक वनका श्रोतसाधनको प्रयोग गर्ने तरिका निर्धारण –किसिम, परिमाण, उपयोग गर्ने क्षेत्र, तरिका, समय र शुल्क; वृक्षारोपण कार्यक्रम र त्यस क्षेत्रको लागि प्रवासीको अभिलेख राख्ने। यो नियमले समितिलाई मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र समुदाय विकास, प्राकृतिक श्रोत संरक्षण र वनका श्रोतहरूको उपयोगबारे योजना बनाउने र उपभोक्ताहरूबाट नै स्वीकृति दिलाउनेबारे उल्लेख गर्छ। तथापि, यस नियमले अनुमतिबिना कोही पनि व्यक्तिलाई कानुनी स्वामित्वबिना भूमि कब्जा गर्न, रुख काट्न, जङ्गल फँडानी गर्न, आगलागी वा वनमा क्षति पुऱ्याउने कुनै पनि क्रियाकलाप गर्न, ढुंगा, माटो वा बालुवा खन्न वा कुनै पनि खनिज हटाउन पाइँदैन। अर्कोतर्फ, मध्यवर्ती क्षेत्रमा भएका आयोजनाका क्रियाकलापहरूको प्रभाव पहिचान र समीक्षा गरेर, त्यसैअनुरूप मध्यवर्ती क्षेत्रको सुधार हुने गरी व्यवस्थापन कार्यक्रमको डिजाइन गर्नुपर्छ।

प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन १९५६

यो ऐन प्राचीन स्मारकको संरक्षण गर्ने, पुरातात्विक महत्वका वस्तुहरूको व्यापार र प्राचीन स्मारक भएका स्थलमा खनन कार्यमा बन्देज लगाउने उद्देश्यले जारी गरिएको हो। यस ऐनले कुनै पनि क्षेत्रलाई स्मारक क्षेत्र घोषणा गर्न सशक्त बनाएको छ, र प्राचीन स्मारकलाई प्रभाव पार्ने किसिमको विकासका कार्यहरू सरोकारवाला निकायको पूर्वस्वीकृति बिना सञ्चालन गर्न पाइँदैन। यस ऐनले प्राचीन स्मारक र पुरातात्विक वस्तु र क्युरियो सरकारको पूर्वस्वीकृतिबिना सार्न, किनबेच गर्न, निर्यात वा सङ्ग्रह गर्न पाइँदैन। EPRको दफा २८ ले सरोकारवाला निकायको पूर्वस्वीकृति बिना भौतिक वा सांस्कृतिक श्रोतहरूमा खलल वा क्षति नपुऱ्याउने उल्लेख गरिएको छ। यो राष्ट्रिय नियम भौतिक वा सांस्कृतिक श्रोतहरूसँगै प्राचीन स्मारकको हकमा पनि लागू हुन्छ। त्यसैगरी निर्माण वा खननका बेलामा "Chance Find" र भौतिक वा सांस्कृतिक श्रोतमा भएको कामको अवधिमा पाइएको सांस्कृतिक सवालमा पनि लागू हुनेछ। पुरातत्व विभाग प्राचीन स्मारकको हकमा सबल अख्तियारी प्राप्त विभाग हो। जिल्ला स्तरमा, केही प्राचीन स्मारक पाइँएमा, प्रमुख जिल्ला अधिकारी सम्पर्क व्यक्ति हुन्।

खानी, निर्माण सामाग्री (बालुवा, रोडा, ढुंगा) को उत्खनन र राम्रा व्यवहारबारे नेपाल सरकारको निर्देशिका र आवश्यकता

निर्माण सामाग्रीको खनन

निर्माण सामाग्रीको खननबारे सरकारी नीति : स्थानीय स्वायत्त शासन नियम १९९९ले खोलाबाट सामाग्री भिक्नका लागि अनुमति जिल्ला विकास कार्यालय र जिल्ला वन कार्यालय (वनको क्षेत्रभित्र परेमा) लाई अख्तियार दिइएको छ। EPRका अनुसार यस्ता क्रियाकलापका लागि IEE/EIA र सरोकारवाला मन्त्रालयको स्वीकृति आवश्यक पर्छ। खानी र खनिज ऐन १९८५ले बोलपत्र आव्हान गर्नुअगावै भिक्न सकिने सामाग्रीहरूको अनुमान गर्नुपर्ने बताएको छ। खोलानाला र त्यस वरिपरिका वातावरणीय अवस्थाबारेका लागि शर्तहरूको केही पनि कानुनी दस्तावेज छैन। खानी र खनिज ऐन १९८५ को दफा ३३ ले त्यस क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्न तरिकाहरू उल्लेख गरेको छ। अन्य क्षेत्रहरू जस्तै पहाडबाट केही उत्खनन गर्नका लागि EPRको योग्यता पूरा गरेपछि खानी तथा भूगर्भ विभागबाट अनुमति लिनुपर्नेछ। वन नियम, १९९५ र राष्ट्रिय निकुञ्ज र वन्यजन्तु संरक्षण ऐन १९७२ ले पनि सामुदायिक समेत गरेर वन क्षेत्र भित्र खानी सञ्चालन गर्न प्रतिबन्ध लगाएको छ।

निर्माण सामाग्रीको उत्खननबारे सरकारी नीतिले उत्खनन क्षेत्र खोलानाला भन्दा १५ मिटर पर, पुल भन्दा १०० मिटर माथिल्लो तिर र त्यसको उल्टो १०० मिटर, नियमित अन्तरमा खनिएको, सडकबाट ५० मिटर टाढा र बस्तीबाट ५०० मिटर टाढा हुनुपर्छ भनेको छ।

तथापि सार्वजनिक कार्य निर्देशिका, २००२ मा भएको व्यवस्थाले ठेकेदारलाई सामाग्रीले तोकिएको मापदण्ड पूरा गरेमा निर्माण सामाग्री जुनसुकै स्थानबाट भिक्न पाइने छुट दिएको छ। यस्तो नीतिहरू जुध्दा आयोजना व्यवस्थापकले सञ्चालनको अवस्था, कानुनी अवस्था, गुणस्तर र स्थानको सम्भाव्य उत्पादनको जाँच गर्नुपर्छ। ठेकेदारले खानी तथा भूगर्भ विभाग, जिविस, जिल्ला वन कार्यालय, नगरपालिका र गाविससँग संयोजन गरेर अनुमति प्राप्त गर्नुपर्छ। यस निर्देशिकाले उत्खनन क्षेत्र वातावरणीय संवेदनशीलता भएको स्तरमा स्वीकार्य नहुने छ।

नेपाल राष्ट्रिय भवन संहिता (Nepal National Building Code (NBC))

१९८८ मा ७०० जनाको ज्यान जाने गरी गएको ६.८ रेक्टर स्केलको भूकम्पबाट पाठ सिकेर पहिलो पटक नेपाल राष्ट्रिय भवन कोड १९९४ मा लेखिएको थियो। NBCमा विभिन्न भवन कोडहरू रहेका छन् जसमा निर्माण सामाग्रीका (काठ, सिमेन्ट, आदि) लागि देखि लिएर धारासम्मको निर्देशिका र विवरणहरू दिइएको छ। NBC सरकारद्वारा २००३ मा स्वीकृत भएको थियो र यो सबै १३० नगरपालिकाहरूमा बाध्यकारी कानुनी दस्तावेज हो। यी कोड तथा नियमहरू गाविस भित्र पर्ने गाउँका हकमा लागू हुँदैन। तैपनि, श्रोतको अभावका कारणले यो कानुनी रूपमा लागू भएको २००५ देखि भए पनि अबैध यसको कार्यान्वयनको अनुगमनमा ठूलो चुनौती भएको छ। कुनै नगरपालिकाले अरुभन्दा राम्ररी अवलम्बन र कार्यान्वयन गरेका छन्। विचारणीय के छ भने, काठमाडौं उपत्यका वरिपरका केही गाविसहरूले स्वेच्छिक रूपमा कोड अवलम्बन गरेका छन्। तथापि व्यवहारमा, मजबुत कंक्रीट संरचनाहरूका लागि Mandatory Rule of Thumb पालना गर्ने NBC 201 र NBC 205 निकै प्रयोग भएको छ।

अनुसूचि ३ : सम्भावित वातावरणीय राम्रा व्यवहारहरूको सूची

१. आवासका लागि सुरक्षित स्थानको छनौट (पहिरो वा बाढीको जोखिम नभएको)
२. जलवायुबारे विचार पुऱ्याइएको (उचाइका आधारमा, हावापानीका आधारमा विविधताबारे) र उचित अभिमुखीकरण, हरित भवन, आदि
३. भूकम्प प्रतिरोधी प्रारूप र त्यसको विवरण
४. अपाङ्ग मैत्री प्रारूप र त्यसको विवरण
५. बचेका सामाग्रीहरूको पुनः प्रयोग (विशेष रूपमा काठ) र उच्चभ(वदचष्षअवतभम सामाग्रीहरू (जस्तै, उपयुक्त स्थानमा स्टील र एल्युमिनियमका जस्तापाता)को प्रयोगबाट वनजङ्गल माथिको दबाव कम गर्ने
६. सौर्य ऊर्जाको प्रयोग
७. बायोग्यास, आकासे पानी सङ्कलनको प्रयोग
८. सुधारिएको धुँवारहित चूलो
९. वातावरणीय स्वास्थ्यबारे विचार – रोगहरू सार्ने कीराहरूको वृद्धि रोक्न राम्रो ढलको व्यवस्था, सरसफाइको राम्रो व्यवस्था, चर्पीको व्यवस्था, मल बनाउने व्यवस्था, अदि
१०. पशुपालन, बंगुरपालन र कुखुरापालनको लागि सुधारिएको खोर

अनुसूचि ४ : विस्तृत रूपमा आयोजनाको चरणबद्ध विवरण

पूर्वनिर्माण चरण : भूकम्पपश्चात परिवार क्षति र विशेषता सर्वेक्षण (Earthquake Household Damages and Characteristics Survey), बहुजोखिम प्रतिरोधी प्रारूप, र क्षमता अभिवृद्धि

क. भूकम्पपश्चात परिवार क्षति र विशेषता सर्वेक्षण (Earthquake Household Damages and Characteristics Survey)

- विपद् पछिका पुर्नस्थापनाका अनुभवले भवन स्तर क्षति र घरधुरी सर्वेक्षणको महत्व उजागर गरेको छ। एकरूपता अपनाइएको इन्जिनियरिङ योग्यताका आधारमा भवनहरूमा भएको क्षतिको समीक्षा र लाभान्वितहरूको योग्यता प्रमाणित गर्न एक वृहत समीक्षाको आवश्यकता हुन्छ। यस्ता सर्वेक्षणहरूले सर्वसाधारणलाई आश्वासन दिन (उनीहरूको भविष्यबारे अनिश्चितता कम गरेर), सर्वसाधारणको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न (जोखिमपूर्ण भवनका विरुद्ध), सामाजिक र आर्थिक पुर्नस्थापनाका लागि सहायता गर्न (सुरक्षित भवनहरूमा बस्न प्रोत्साहन गरेर), पुर्नस्थापनाको योजना गर्न (योजना तर्जुमा र बजेट तोक्न आवश्यक तथ्याङ्क उपलब्ध गरेर), पुर्नस्थापनाको कार्यान्वयन र अनुगमनमा सहयोग गरेर (समीक्षालाई परिवारहरूको पुर्नस्थापना कार्यसँग जोडेर) र दीर्घकालीन जोखिम न्यूनीकरण प्रबर्द्धन गरेर (मजबुत पुर्ननिर्माणको विकासबारे सूचित गरेर) महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्।
- यो वृहत् EHDC सर्वेक्षण हाल शहरी विकास तथा भवन निर्माणको निर्देशनमा चलिरहेको Rapid Visual Damage Assessment मै आधारित भएर बढ्छ। यो आयोजनाले, आवश्यक परेमा, सोही अनुरूप परीक्षण विधि अवलम्बन गर्ने र बढाउँदै लग्ने छ।
- EHDC सर्वेक्षणका मुख्य उद्देश्यहरू भनेका यसप्रकार रहेका छन् : घरहरूमा भएका क्षतिको विभिन्न पक्ष निश्चित गर्नु ; एकै किसिमको, समतामूलक र समावेशी हुनेगरी आवास पुर्नस्थापना सहायता प्राप्त गर्ने लाभान्वितको सूची निश्चित गर्नु ; कुनै निश्चित ठाउँमा पुर्ननिर्माण गर्न सुरक्षित छ भनेर स्थान सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने र पुर्नस्थापना भइरहेको मानिसहरूलाई प्रत्याभूति गराउनुपर्छ।
- किस्ताको भुक्तानीका लागि योग्य ठहरिन हुनुपर्ने compliance आवश्यकताहरू (बैंक खाता खोल्नुपर्ने, बहुजोखिम प्रतिरोधी व्यवहारहरूको पालना गरेको हुनुपर्ने) भएको एक सहभागिता फारमको विकास भइरहेको छ जुन आयोजना र सरकारको प्रतिनिधिको तर्फबाट सहभागिता जनाउन इच्छुक लाभान्वित परिवारहरूले हस्ताक्षर गर्नुपर्छ। यसमा प्रत्येक किस्ताको सङ्ख्या, आकार र शर्त, अनुदानको कुल आकार र आयोजना सकिने मितिभन्दा अगाडि आवास इकाइ पूरा गर्ने प्रतिबद्धता पनि समावेश गरिनेछ। पहिलो किस्ता लाभान्वितहरूले सहभागीता सम्भौतामा हस्ताक्षर गरेपछि मात्र भुक्तानी गरिनेछ।

ख. बहुजोखिम प्रतिरोधी आवास

- पुर्ननिर्माण गरेका घरहरू बहुजोखिम प्रतिरोधी होस् भन्ने ध्येयले प्रभावित समुदायलाई आवास डिजाइनको नमुना र निर्माण विधिहरू उपलब्ध गराउने छ। यी डिजाइन र निर्माण तरिकाहरू अवलम्बन गर्न सहज बनाउन स्थानीय निर्माणका व्यवहारहरूसँग साथसाथ लगिनेछ। यी भिन्नताहरू भए तापनि, आयोजना भित्रको आवास अनुदान सबै लाभान्वित वर्गमा उस्तै हुनेछ। भित्री घरको नमुनाको डिजाइनको आधारभूत घटकमा बहुजोखिम सुरक्षाका पक्ष हुन्छ र

यसरी नै अरुमा निर्माणका लागि केही आवश्यक विशेषताहरू, घरको क्षेत्रफल, नमुना, निर्माणको सामाग्री, आदि Core घरभन्दा बाहेक विस्तारको लचिलोपनाले प्रभावकारी सहभागिता र स्वामित्वता सुनिश्चित गर्छ ।

ग. तालिम

पुर्ननिर्माणको व्यापक आवश्यकताहरू मध्यनजर गर्दै, सबै पुर्ननिर्माण हुने घरहरू स्थानीय निर्माणका प्राविधि अपनाएर भूकम्प प्रतिरोधी बनाउने सुनिश्चित गर्न ठूलो सङ्ख्यामा स्थानीय कामदारहरूलाई तालिम प्रदान गर्न आवश्यक छ । त्यसैले, डकर्मी, काठको काम गर्ने, स्टीलको काम गर्ने स्थानीय मिस्त्रीहरूलाई लक्षित गरेर तालिम सामाग्री र पाठ्यक्रम बनाउनु जरुरी छ । यस तालिमले बहुजोखिम प्रतिरोधी निर्माण तरिकाबारे पहिचान गराउनेछ । नागरिक समाजका साभेदार संस्था र सेवा प्रदायकहरू (गैरसरकारी संस्था, निजी क्षेत्र, प्राज्ञिक वर्ग) सँगको सहकार्यमा तालिम केन्द्र र प्राविधिक सहायता सहयोगको स्थापना गरिने छ जुन प्रशिक्षक मिस्त्री, मिस्त्री र घरधनीहरूलाई तालिम दिन जिम्मेवार हुनेछन् । तालिम केन्द्रमा मोबाइल समूहहरू पनि हुन्छन् जो पुर्ननिर्माणको विभिन्न चरणहरूमा गाउँगाउँ पुगेर प्राविधिक सहयोग गर्नेछन् ।

घ. निर्माण सामाग्री बजार सहजीकरण

६. सामाग्री आपूर्ति श्रृंखला बढोत्तरी, निर्माण सामाग्रीको उपलब्धतामा हुन सक्ने अभाव, मूल्यवृद्धि र ग्रामीण भेगमा सामाग्री पुऱ्याउन कठिनाइ (जसका कारण ढुवानी खर्च पनि बढ्न सक्ने) जस्ता समस्या आउन नदिन महत्वपूर्ण छ । नेपाल सरकारसँगको छलफलमा, निजी क्षेत्र सामाग्री आपूर्ति श्रृंखला र सामाग्रीको केन्द्र तयार गर्न संलग्न हुनेछन् । यसले प्रभावित क्षेत्रमा आवश्यक सामाग्रीको स्थिर र उही मूल्य आपूर्ति सुनिश्चित गर्नेछ । यी केन्द्र बजारमा विकृति नआओस् भन्ने ध्येयले हालको निजी क्षेत्रको विस्तार हुनेछ र यसलाई सरकारले सहजीकरण गर्नेछ । सम्भावना भएमा, हालका संस्थाहरूलाई एकमुष्ट खरिद र सामाग्रीको बैंक सञ्चालनका लागि जोडेर लैजान सकिनेछ ।

ड. सहायता, योग्यता र योग्यता गुमाउने कारणबारे सूचना प्रवाह

७. सहायता, योग्यता र योग्यता गुमाउने कारणबारे सूचना प्रवाह गर्न दिगो किसिमको सञ्चार कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । यसको उद्देश्य भनेको गलत सूचनालाई फैलिन नदिने र सम्भावित गुनासोहरूलाई कम गर्नु नै हो ।

कार्यान्वयन चरण : रकम अनुदान, पुननिर्माण, गुणस्तर नियन्त्रण र अनुगमन

क. रकम अनुदान

८. निर्माण, जाँचबुझ र प्रमाणीकरणका चरणहरूका नजिकै जोडिने गरी एक बहुकिस्ता अनुदान भुक्तानी संयन्त्र तयार गरिनेछ । यी किस्ताहरू लाभान्वितहरूलाई बैंकका प्रणाली र सिधै विद्युतीय स्थानान्तरणद्वारा प्रदान गरिनेछ । प्रथम किस्ता लाभान्वित प्रमाणीकरण र सहभागी सम्भौतामा हस्ताक्षर गरेर सहभागी हुने निश्चय भए पछि प्रदान गरिनेछ । लाभान्वितहरूले अनुदानको रकम, संरचनागत मापदण्ड, प्राविधिक र भूकम्प प्रतिरोधी विवरण, वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षा मापदण्ड, आदि भएको आवास पुर्ननिर्माण निर्देशिकाअनुरूप प्रयोग गर्ने

प्रतिबद्धता जाहेर गर्नुपर्छ । पुर्ननिर्माणका शर्तहरू पूरा गरेमा वा पहिले तोकिएका कोसेढुंगाहरू सन्तोषजनक रूपमा पार गरेमा, त्यसछिका किस्ताहरू भुक्तानी गरिनेछ । यस प्रक्रियामा अनुदानको सहज स्थानान्तरणका निम्ति वाणिज्य बैंकहरू वा अरु वित्तीय संस्थाहरू र मोबाइल कम्पनीहरूसँग जोडिन आवश्यक छ ।

ख. आवास पुर्ननिर्माण

९. आवास निर्माणले विपद् प्रतिरोधी आवास निर्माणको पालना गर्नेछ, जसमा लाभान्वितहरूको आफ्ना परिस्थितिको आधारमा नमुनाहरू हुनेछ । लाभान्वित वर्गहरूको सहज पहुँच हुने ठाउँमा केही नमुना घरहरू तयार पारिनेछ ।

ग. अनुगमन र मूल्याङ्कन

१०. पुर्ननिर्माणको तथ्याङ्क, बहुजोखिम र प्राविधिक सहयोगका क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित सबै तथ्याङ्क प्रवाहलाई अनुगमन, स्तरीकरण र एकिकृत गर्नका निम्ति एक सबल व्यवस्थापन, रिपोर्टिङ, अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीलाई स्थापना गरिनेछ । यसले महत्वपूर्ण नतिजाहरू दिनेछ र यसका सूचनाहरू विश्लेषण, योजना र कार्यमा क्रमिक सुधार ल्याउन प्रयोग गर्न सकिनेछ । अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली EHDC सर्वेक्षणका बेला सङ्कलन गरेको सूचनाका आधारमा स्थापना गरिनेछ ।

११. व्यवस्थापन योजनाले पुर्ननिर्माणका हरेक पक्षहरूको अनुगमन र प्रतिवेदन रिपोर्टिङ भइरहेको, जिम्मेवारीहरू स्पष्ट भएको, सरकार, समुदाय र लाभान्वित वर्गसँग उपयुक्त सूचनाको तहबारे जानकारी प्रदान भइरहेको सुनिश्चित गर्छ । एक मजबुत सूचना प्रविधि (IT) प्रणालीको स्थापनाले विभिन्न तथ्याङ्क (database and data streams) लाई सहयोग गर्नेछ । एक बृहत EDHC सर्वेक्षणले सो तथ्याङ्कको एक महत्वपूर्ण पहिलो भागको काम गर्नेछ ।

अनुसूचि ५ : आयोजनाका गतिविधि वा चरणहरूसँग सम्बन्धित वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन ढाँचाको सारांश

	आयोजना गतिविधि/चरण	वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन ढाँचाको सुझावहरू
१.	भूकम्पपश्चात परिवार क्षति र विशेषता सर्वेक्षण (Earthquake Household Damages and Characteristics Survey)	<p>क. लैङ्गिक र जातिगत रूपमा छुट्याइएको तथ्याङ्कको सङ्कलन</p> <p>ख. सबै परिवार समावेश हुन् (कमजोर समुदायको समेत) भन्ने ध्येयले सर्वेक्षणको कार्यान्वयन योजना</p> <p>ग. तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने व्यक्तिहरूलाई सामाजिक विषय र सर्वेक्षणको बेलामा अपनाउनुपर्ने सामाजिक संवेदनशीलताका बारेमा प्रशिक्षण</p> <p>घ. प्राथमिक वातावरणीय र सामाजिक तथ्याङ्क/सूचनाको सङ्कलन (ESMF अनुसूचि १)</p>
२.	साभेदारी सम्भौता वा लाभान्वित वर्गसँग समझदारी पत्र	<p>क. आवासका लागि न्यूनतम स्तर (ESMPले पहिचान गरेको जोखिमपूर्ण ठाउँमा भएको नहुने, बस्ती स्तरको जोखिम नक्सामा ध्यान पुऱ्याइएको, ground slope ३० डिग्री भन्दा धेरै नभएको क्षेत्रमा हुने) र अरु ESMFमा दिइएका सुझावहरू हुनुपर्ने</p> <p>ख. पुर्ननिर्माण गर्दा बचेका काठदाउरा, ढुङ्गा र अरु निर्माण सामग्रीहरूको प्रयोगबारे व्यवस्था हुनुपर्ने</p> <p>ग. घर निर्माणमा कुनै किसिमको PCR को प्रयोगलाई प्रतिबन्ध लगाउनुपर्ने र राष्ट्रिय कानूनका आधारमा लाभान्वितको सम्पत्तिमा भएका PCR लाई संरक्षण गर्नुपर्ने</p> <p>घ. महिलाहरू पनि भएको संयुक्त स्वामित्व (प्राथमिकता दिइने)</p> <p>ङ. कार्य क्षेत्र, कामदार र समुदायको सुरक्षाको परीक्षण सूची, भत्काउने, भग्नावशेष हटाउने र निर्माणबारे करार वा समझदारी पत्रमा थप गरिनेछ ।</p>
३.	आवासको प्रारूप template र निर्माण विधि, प्राविधिक निर्देशिका	<p>क. भूकम्प प्रतिरोधी, भित्र पकाउन वा तताउन बायोमास ऊर्जा प्रयोग गर्ने भए सुधारिएको चूलो भएको र सरसफाइको सुविधा (जस्तै चर्पी) भएको आवासको नमुना प्रारूप विकास गर्ने</p> <p>ख. अपाङ्गता मैत्री आवास प्रारूप</p> <p>ग. आवासको प्रारूपमा हावापानीलाई ध्यान दिनुपर्ने</p> <p>घ. घर बनाउने स्थानको छनौट र प्रारूपमा विपद्लाई (जस्तै बाढी, पहिरो, हिमपहिरो) लाई ध्यान पुऱ्याउने</p> <p>ङ. निर्माण कामदार, सुपरीवेक्षक र सामाजिक परिचालकको</p>

		<p>तालिममा पिछडिएका वर्गलाई लक्षित गर्ने</p> <p>च. 'Project Guidelines for Resilient Reconstruction' जस्ता महिला र पिछडिएका वर्गका आवश्यकताहरू प्रति संवेदनशील भएको तालिम निर्देशिकाको विकास</p> <p>छ. वातावरणीय स्वास्थ्य र सुरक्षा विधि/निर्देशन भएको</p> <p>ज. कामको अवस्थालाई उपयुक्त हुने व्यक्तिगत संरक्षण सामाग्री</p> <p>झ. कार्यस्थलको, कामदारको र समुदायको सुरक्षासंग सम्बन्धित परीक्षण सूची (checklist) भएको</p>
४.	सामाग्री आपूर्ति श्रृंखला निर्माण र सामाग्री हब material hub	<p>क. हाल रहेका वनजङ्गलबारे नियम, वन व्यवस्थापन योजना, संरक्षित क्षेत्रबारे नियम र मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन योजनासम्मत रहेको हुनुपर्ने</p> <p>ख. तोकिएका र स्वीकृति लिइएका स्थानहरूबाट मात्र निर्माण सामाग्रीहरूको खनन</p> <p>ग. निर्माण सामाग्रीको सुरक्षित भण्डारण</p> <p>घ. त्यहाँ रहेको खण्डमा महिला नेतृत्वको र समुदायमा आधारित उद्यमलाई सहयोग</p>
५.	तालिम र अभिमुखीकरण	<p>क. सर्वेक्षण समूहलाई आयोजनाको सामाजिक र वातावरणीय सवाल विशेषतः जाँच सूची र प्राथमिक तथ्याङ्क/सूचना सङ्कलनबारे अभिमुखीकरण र तालिम (अनुसूचि १ ESMF)</p> <p>ख. कार्यान्वयन गर्ने संस्था/केन्द्र, जिल्ला र क्लष्टरका कर्मचारी, साभेदार संस्था, समुदाय र लाभान्वित वर्गलाई लक्षित गरेर ESMF, दृष्टिकोण र आवश्यकताबारे अभिमुखीकरण। ओभरसियर, सहओभरसियर, लाभान्वित वर्ग, मिस्त्री, आदिलाई दिइने तालिममा सामाजिक र वातावरणीय पक्ष र आवश्यकता (न्यूनतम आवश्यकता र राम्रा व्यवहारहरू) महत्वपूर्ण हुनेछन्।</p> <p>ग. वातावरणीय र सामाजिक अनुगमन कार्यमा मोबाइल समूहलाई तालिम (सामाजिक परिचालक र वातावरणीय अधिकृत पनि समावेश गरेर)</p> <p>घ. कामदारहरूलाई सीप सिकाउने बेलामा नै वातावरणीय स्वास्थ्य र सुरक्षा (EHS) तालिम</p> <p>ड. कार्यस्थलमा सरसफाइ र वातावरणीय प्रदूषणबारे अभिमुखीकरण</p> <p>च. बाढी (flash flood), पहिरो, हिमपहिरो (बस्ती अनुसार फरक हुनसक्ने) र साधारण तयारी र प्रतिक्रियाबारे बस्ती स्तरको</p>

		<p>सचेतना र अभिमुखीकरण</p> <p>छ. सीप तालिम (जस्तै कालीगढ, masonry, carpentry) मा महिला र पिछडिएका वर्गलाई लक्षित गर्ने</p> <p>ज. दक्ष स्थानीय कामदारलाई भूकम्प प्रतिरोधी निर्माण प्रविधिमा तालिम दिने</p> <p>झ. दक्ष स्थानीय कामदारलाई पकाउन वा तताउन बायोमास प्रयोग गर्ने भएमा सुधारिएको चूलो (ICS) बारे तालिम दिने</p> <p>ञ. खनन कार्यमा संलग्न भएका घर मालिक वा व्यक्तिहरूलाई सुरक्षित खननबारे तालिम</p> <p>ट. लाभान्वित परिवारहरूलाई निर्माण सामाग्रीको सुरक्षित भण्डारण र निर्माणबाट निस्किएका फोहोरहरू बारे सचेतना र अभिमुखीकरण</p>
६.	सञ्चार, सूचना प्रवाह र जनचेतना	<p>क. प्रभावित जनजाति एवं पिछडिएका वर्गहरूसँग आयोजनाबाट वातावरण र सामाजिक मापदण्डमा सम्भावित सकारात्मक र नकारात्मक असरहरूबारे निर्वाध रूपमा छलफल</p> <p>ख. वातावरणीय र सामाजिक राम्रा व्यवहारहरू अवलम्बन गर्दा पाइने कार्यक्रम वा छुटबारे (ICS, सरसफाइ, बायोग्यास, सौर्यऊर्जा, आकासे पानी सङ्कलन, मल बनाउने, साना जलविद्युत, भूसंरक्षण/भूक्षय रोकथाम, बाढी संरक्षण तालिम)</p> <p>ग. आयोजना क्षेत्रमा राम्रा अवसरहरू निर्माण गर्ने (अझै राम्रो बनाउन र वातावरणीय र सामाजिक सुधारका लागि अरु कार्यक्रम/आयोजना)</p> <p>घ. पहुँच कम भएका समूहलाई (जस्तै महिला, पिछडिएका वर्ग) लक्षित गर्न विशेष उपायहरू अपनाउने किसिमको सञ्चार रणनीति</p> <p>ङ. सञ्चार तथा सूचना सामाग्रीहरूलाई नेपाली र आवश्यकता भएको स्थानमा स्थानीय भाषाहरूमा अनुवाद</p> <p>च. PCR र प्राचीन स्मारकहरू बारे राष्ट्रिय कानुनी आवश्यकता</p> <p>छ. गुनासो व्यवस्थापन व्यवस्था</p>
७.	किस्तामा अनुदान भुक्तानी गर्न फारम	क. सामाजिक र वातावरणीय सुरक्षा सम्मत रहेको बारे विशेष व्यवस्था
८.	स्वतन्त्र तेस्रो पक्षद्वारा किस्ता	क. किस्ता भुक्तानीको लागि स्वतन्त्र तेस्रो पक्षले प्रमाणीकरण गर्नु

	भुक्तानीका लागि प्रमाणीकरण	<p>अधि मोबाइल समूहबाट घर/आवासका लागि वातावरणीय र सामाजिकसम्मत रहेको प्रतिवेदन आवश्यक</p> <p>ख. बहुजोखिम प्रतिरोधी मापदण्डको भएको र आवास इकाइ पूरा भएको सुपरीवेक्षण र प्रमाणीकरण गर्दा सामाजिक जवाफदेहिताको तरिकाहरू (tools)को प्रयोग</p>
--	----------------------------	--

अनुसूचि ६ : छलफलको विवरण

क. आयोजना टिमसँग भएको छलफलको बुँदा (२५ अगष्ट, २०१५)

सहभागीहरू :

सरकार : गणेश बस्ती (उपमहानिर्देशक, स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभाग (डोलिडार)), लक्ष्मी प्रसाद भण्डारी (ईन्जिनियर, डोलिडार), सुमन सालिके (सिनियर डिभिजनल ईन्जिनियर, शहरी विकास मन्त्रालय), गुरु प्रसाद शर्मा (सिनियर डिभिजनल ईन्जिनियर, डोलिडार), बम बहादुर थापा (सामाजिक विज्ञ, डोलिडार)

विश्व बैंक : द्रोण राज घिमिरे (वातावरणीय विज्ञ), अन्नू राजभण्डारी (वातावरणीय विज्ञ), अस्मिता तिवारी (विपद् जोखिम व्यवस्थापन विज्ञ), अवनी मणि दिक्षित (विपद् जोखिम व्यवस्थापन विज्ञ), बन्दिता सिजापति (सामाजिक विकास परामर्शदाता), ईश्वर न्यौपाने (सामाजिक विकास परामर्शदाता), हरि प्रसाद भट्टराइ (सामाजिक विकास परामर्शदाता), गिरिजा प्रसाद गोरखाली (सल्लाहकार), ज्योति माया पाण्डे (सञ्चालन विश्लेषक), सब्रिना शाक्य (सल्लाहकार), सुलोचना नेपाली (टिम सहायक)।

यो बैठक श्री लक्ष्मी प्रसाद भण्डारी, ईन्जिनियर, DOLIDAR को वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन रूपरेखाको प्रस्तुतिबाट सुरु भएको थियो र पछि मस्यौदामा भएका विषयवस्तु माथि छलफल भएको थियो। उठेका सवालहरूको सारांश यस प्रकार छन् :

१. छनौट

छनौटका लागि सीमा कहाँ हुनुपर्छ ? बस्तीलाई कसरी परिभाषित गर्नुपर्छ ? के छनौट गाविस स्तरमा, वडा स्तरमा वा बस्ती स्तरमा गरिनुपर्छ ? आयोजनाको प्रकृति अनुरूप बस्ती नै उपयुक्त हुने सहमति भएपनि बस्तीको सीमा तोक्ने र छनौट आयोजनाको कुन चरणमा गर्ने भन्नेमा प्रश्न उठेको थियो।

सुझावहरू :

- छनौट विधिबारे प्रशिक्षण दिएर सर्वेक्षण गर्ने समूहलाई नै प्राथमिक छनौट गर्न लगाउनुपर्छ।
- सर्वेक्षण समूहले संकलन गरेको GPS coordinates लाई बस्तीको सीमा परिभाषित गर्ने आधार बनाउनुपर्छ।
- बस्तीलाई परिभाषित गर्ने आधारहरू यी हुन सक्छन् : प्रशासनिक सीमा, प्राकृतिक सीमा, समुदाय/गाउँ, निकटता, आदि।

२. सुरक्षा न्यूनीकरण योजनाहरू

यो आयोजनाले धेरै बस्तीहरूलाई समावेश गर्न सक्ने भएकाले, बस्ती स्तरमा स्थान-विशेष व्यवस्थापन योजना बनाउन अत्यन्त अफ्यारो हुन सक्छ। आयोजना भित्र विभिन्न आवश्यकताहरूका लागि समुदायका व्यक्तिहरू पटकपटक हैरान हुनुपर्ने बारे चासो उठेको थियो।

सुझावहरू:

- योग्यता सर्वेक्षणले सर्वेक्षणको प्रक्रियाद्वारा सम्भावित जोखिमहरू पहिचान गर्न मद्दत गर्नेछ।

यसैका आधारमा व्यवस्थापन योजना तयार गर्नुपर्छ ।

- स्थान-विशेष व्यवस्थापन योजना बनाउनु भन्दा, सामान्य निर्देशिका बनाउनुपर्छ जसको सबैले पालना गर्नुपर्नेछ ।

३. सञ्चार र गुनासो सम्बोधन संयन्त्र

एक मजबुत किसिमको सञ्चार रणनीति र गुनासो सम्बोधन संयन्त्रको महत्वलाई निकै जोड दिइएको थियो । कार्यक्रमका लागि यी संयन्त्रहरूको विवरण भएको सञ्चालन विधि तयार हुनुपर्ने निष्कर्ष रह्यो ।

सुझावहरू :

- यो आयोजना अर्न्तगत बनेका दस्तावेज तथा योजनाहरूलाई नेपालीमा अनुवाद गरेर केन्द्रिय, गाविस तथा जिविस तहमा उपलब्ध गराइनेछ ।
- वातावरणीय आवश्यकताहरूमा सञ्चार सामग्री र रणनीति पनि थप गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

४. अनुगमन

विशेषगरी स्थानीय स्तरमा अनुगमनको संयन्त्रबारे प्रश्न उठेको थियो । गाविस स्तरको अनुगमनका लागि मोबाइल समूह सहभागी हुनेछन् । प्राविधिक टिमले यो तीन सदस्यीय मोबाइल टिमको कोही ईन्जिनियर वा ओभरसियरले वातावरण विज्ञको कार्य गर्न सक्नेबारे जिज्ञासा उठाएका थिए ।

सुझावहरू:

- मोबाइल टिमका लागि गाविस स्तरमा अनुगमन गर्न जाँच सूची (checklist) तयार गर्नुपर्ने (जिल्ला स्तरीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइको निर्देशनमा)
- मोबाइल टिमलाई अनुगमनका लागि प्रशिक्षण आवश्यक हुन्छ ।
- अनुगमनका लागि वातावरणीय पक्ष वा सवालबारे ईन्जिनियर वा ओभरसियरलाई प्रशिक्षण दिनुपर्छ ।

५. एकीकृत सुरक्षा सवालहरू

कार्यान्वयनका विभिन्न चरणमा सुरक्षाका सवाल एकीकृत गरिनुपर्नेमा जोड दिइएको थियो ।

सुझावहरू :

- वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षाका उपाय वा आवश्यकता भएको सम्झौता पत्र आयोजनाका लक्षित वर्गसँग हस्ताक्षर गर्नुपर्छ । पैसाको किस्ता भुक्तानी गर्नुपूर्व सामाजिक र वातावरणीय सुरक्षासम्मत रहेको/नरहेको भन्ने विशेष व्यवस्था फारममा नै उल्लेख गर्नुपर्छ ।

५. जिविकोपार्जन

आयोजना भित्रबाट भूकम्प प्रभावित परिवारहरूलाई जिविकोपार्जनको अवसर प्रदान गर्ने (आवास अनुदान बाहेक) सम्भावनाबारे विषय उठेको थियो । तर पहिले सोचिएको पनि तर top-up-grant

अब नआउने भएकाले थप सहयोगको सम्भावना कम रहेको बताइयो ।

सुझावहरू :

- बस्ती स्तरको छनौटमा, अरु आवास आयोजनाहरूसँग सम्भावित सम्बन्धको स्थापनाका लागि समुदायमै रहेका विकासका कार्यक्रमहरूको पहिचान गरिनेछ ।
- भूकम्प प्रभावित परिवारहरूलाई वृहत्तर सहयोग गर्नका निम्ति अरु विकासका आयोजना (जस्तै RWSSIP, PAF) हरू सँगै लैजाने सम्भावनाको पहिचान गरिनेछ ।